

KRŠĆANSTVO BOSNE I HERCEGOVINE

Franjo ŠANJEK, Zagreb

Teodozijevo podjelom Rimskog Carstva (395) geopolitički prostor današnje multikonfesionalne i višenacionalne Republike Bosne i Hercegovine dolazi u sastav Zapadnog Rimskog Carstva i pod crkveno nadležstvo (jurisdikciju) rimskih prvosvećenika (papa). Spomenuti prostor ostaje pod okriljem Zapada i nakon podjele Ilirika između vladara Karla Velikog i Mihaela I. Rhangabea (812).

Ranosrednjovjekovno kršćanstvo Bosne i Huma slijedi rimsku tradiciju s izrazitim utjecajem hrvatskog glagoljaštva. Na razmeđu 12. i 13. stoljeća ono se polarizira oko jedinstvene katoličke dijeceze na cijelom bosanskom prostoru i tzv. »Crkve bosanske« koja okuplja pristaše heterodoksnih bosansko-humskih »krstjana«.

Pod zaštitom Turaka, na području Bosne i Hercegovine u 15. stoljeću javlja se militantno pravoslavlje, koje se redovito poistovjećuje sa širiteljem agresivnog srpstva. Franjevci i manje brojni domaći svećenici glagoljaši ostaju jedini svjetionici kršćanskog univerzalizma i hrvatske samobitnosti koji će na području Herceg-Bosne, uz izuzetne žrtve, sačuvati katoličku vjeru i hrvatsku nacionalnu svijest.

Kao trinaeststoljetni integralni i konstitutivni dio Crkve u Hrvata, bosansko-hercegovački katolicizam uspješno povezuje religiozna iskustva hrvatskog sjevera i juga – iako je svojoj matici bliži civilizacijski nego politički – i svojevrsan je most otvorenosti prema konfesionalnim i kulturnim osobitostima drugih etnikuma na ovom prostoru.

Na granici dvaju svjetova

Područja današnje plurikonfesionalne i višenacionalne Republike Bosne i Hercegovine dolaze Teodozijevo podjelom (395.) u sastav Zapadnog rimskog carstva i pod nadležstvo (jurisdikciju) rimskih prvosvećenika (papa).

Tijekom stoljeća rijeka Drina predstavlja civilizacijsku, kulturnu i religijsku granicu Zapada i Istoka, Rima i Carigrada, univerzalnog (katoličkog) i nacionalnog (pravoslavnog) kršćanstva, kojima se za turskog prodora u srednju Europu (15/16. st.) pridružuje islam.

Hrvatski etnikum, koji je na ovim prostorima prisutan od početka 7. stoljeća, neovisno o političkim i povijesnim fluktuacijama – htjeli to drugi priznati ili ne – predstavlja i danas onu starosjedilačku jezgru koja je, kao i tijekom prošlosti, svojoj matici mnogo bliža civilizacijski i kulturno negoli politički.

Kao trinaeststoljetni integralni i konstitutivni dio Crkve u Hrvata, hercegbosanski katolicizam uspješno povezuje religiozna iskustva hrvatskog sjevera i juga, osobito u svezi s kulturnim napretkom i prosvjećivanjem širih narodnih slojeva. Hrvati katolici Bosne i Hercegovine na tom su polju bili i ostali svojevrsan most otvorenosti hrvatskog kršćanstva prema etničkim, konfesionalnim i kulturnim osobitostima ovog prostora.

Nakon podjele »interesnih sfera« između veledržava Karla Velikog i Mihaela I Rhangabea,¹ bosanskohercegovački prostor kao i svi drugi hrvatski krajevi ostaju pod okriljem Zapada.

Religiozni život bosanskog i hercegovačkog podneblja do Kulinova banovanja (oko 1180.–1204.) pripada univerzalnog kršćanstvu rimske tradicije s dominantnim utjecajem hrvatskog glagoljaštva.

Početak 13. stoljeća bosansko se kršćanstvo polarizira oko jedinstvene katoličke biskupije na cijelom teritoriju srednjovjekovne Bosne s latinizirajućom tendencijom i tzv. »Crkve bosanske« koja u razdoblju između 13. i 15. stoljeća okuplja pristaše heterodoksnih bosansko-humskih »krstjana«.

Pod zaštitom Turaka na hercegbosanskom se prostoru u 15. stoljeću pojavljuje militantno pravoslavlje, koje se ubrzo poistovjećuje sa širiteljem agresivnog srpstva, dok franjevci i malobrojni domaći svećenici glagoljaši ostaju jedini svjetionici kršćanskog univerzalizma i hrvatske samobitnosti. Ovi će na području Herceg-Bosne uz izuzetne žrtve uspjeti sačuvati katoličku vjeru i hrvatsku nacionalnu svijest i nakon četiristoljetne za njih vrlo nepovoljne otomanske prisutnosti.

Suvremeni katolicizam Bosne i Hercegovine integralni je dio Crkve i kršćanstva u Hrvata.

KRŠĆANSTVO NA PROSTORU HERCEG-BOSNE PRIJE DOLASKA HRVATA

Počeci kršćanstva na području rimskog Ilirika nisu dovoljno istraženi pa se, u nedostatku sigurnih povijesnih činjenica, ovoj problematici još uvijek posvećuje relativno malo prostora.

¹ Pregovori su vođeni u Carigradu (811–812) a dogovor je sklopljen u Aachenu 812. Usp. *Annales Eginhardi*, a. 812; A. FLICHE – V. MARTIN, *Histoire de l'Eglise*, sv. VI, Paris 1947, str. 173.

O širenju kršćanstva na područjima koja će tijekom 6/7. stoljeća zauzeti Hrvati, prvi je sustavno pisao talijanski isusovac Daniele Farlati² koji se, unatoč proklamiranoj kritičnosti, u svojim povijesnim izlaganjima obilno koristi legendama i sumnjivim vrelima koja ukazuju na tobožnje apostolske početke kršćanskog propovijedanja u Iliriku, tj. na području današnjih nezavisnih država Hrvatske i Herceg-Bosne. Uz vrijedne radove hrvatskih povjesnika M. Pavića,³ S. Ritiga⁴ i R. Rogošića,⁵ pažnju historičara privlače dvije studije Francuza J. Zeillera, »Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie«⁶ i »Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romaini«,⁷ u kojima su opširno i argumentirano prikazani počeci kršćanstva u rimskim pokrajinama Dalmaciji i Panoniji.

Prvi propagatori kršćanstva na ovom su prostoru trgovci i vojnici. Među ovim posljednjima ima mnogo sljedbenika Mitre, perzijskog »nepobjedivog« boga sunca, čiji je monoteistički kult soteriološkog usmjerenja isprva takmac kršćanstvu a zatim i povoljna okolnost za prihvaćanje vjere u Krista »pobjednika nad smrću«.

U Iliriku se susreću dva smjera kršćanskog propovijedanja: uzvodno, uz tokove velikih rijeka, širi se kršćanstvo istočnjačke provenijencije, kojega su zastupnici vojnici azijskih legija poslani u obranu sjevernih granica rimskog imperija; preko Dinarskih planina, s državnim službenicima i trgovcima iz Italije prodire kršćanstvo rimske tradicije.

Najstarija biskupska sjedišta »in Illyrico« u povijesnim se vrelima ne spominju prije sredine 3. stoljeća, ali je kršćana na spomenutom području nesumnjivo bilo i prije. Nakon edikta o toleranciji kršćanske religije na cijelom području Rimskog carstva,⁸ crkvena se organizacija na današnjem hrvatskom i hercegbosanskom prostoru polarizira oko dvaju metropolitanskih središta: primorski biskupi kao i predstojnici dijeceza na tlu većeg dijela današnje Herceg-Bosne, poštuju metropolitansko pravo salonitanskih nadbiskupa, dok biskupije između Drave i Save i područja sjeverne Bosne priznaju jurisdikciju sirmijskih metropolita.

Nažalost, za barbarskih pustošenja u 5/6. stoljeću, crkveni će Ilirik pretrpjeti nenadoknadle gubitke. Nepovratno su srušena dijecezanska sjedišta Ciballae (Vinkovci) i Mursa (Osijek). Sirmij su razorili Atilini Huni (441.) a Salonu Avari (614.).⁹ Tijekom 6. stoljeća gubi se trag biskupskim središtima na tlu današnje Herceg-Bosne.

Biskupska sjedišta i sakralni spomenici rimskog razdoblja

Na prostoru Bosne i Hercegovine u ranokršćansko vrijeme poznato je nekoliko biskupskih središta.

² *Illyricum sacrum*, sv. I–VI.

³ *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Đakovo 1891.

⁴ *Martyrologij srijemsko-panonske metropolije*, Bogoslovska smotra, II (1911) 2, str. 113–126; 3, str. 248–268; 4, str. 353–371; III (1912) 1, str. 41–52; 2, str. 166–176; 3, str. 264–275.

⁵ *Veliki Ilirik i njegova konačna dioba*, Zagreb 1962.

⁶ Paris 1906.

⁷ Paris 1918.

⁸ Izvorni tekst edikta o toleranciji (313) pribilježio je Euzebije Cezarejski (*Historia ecclesiastica*, X, v, 1–14; SC 55, str. 104–107).

⁹ F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb 1991, str. 7.

Zaključke pokrajinskih sabora u Saloni 530. i 533. godine potpisuje Andrija, biskup »Bestoensis«. Pretpostavlja se da je biskup Andrija rezidirao u rimskom municipiju *Bistue Nova*, nedaleko Zenice (Mošunj?) u središnjoj Bosni. U Saloni je zaključeno da se ova odveć prostrana dijeceza podijeli tako da se još jedno biskupsko sjedište utemelji u municipiju *Bistue Vetus* (nedaleko Bugojna).

Na širem području današnjeg Konjica, povijesno je zajamčeno biskupsko središte poznato pod imenom »Ecclesia Martariensis« (Martari). Na prostoru Bosne i Hercegovine djeluju i druge starokršćanske dijeceze: *Sarsenterum* (Žitomislići?), *Delminium-Duvno* (biskup Malchus, 590–597.), *Baloie* (kod Ključa) i *Lausinium* (Panik, istočno od Stoca).

O ranom kršćanstvu Bosne i Hercegovine svjedoče brojni arheološki nalazi. U Lausiniumu su pronađeni ostaci jednog od najstarijih kršćanskih molitvenih prostora iz pretkonstantinovskog razdoblja, tragovi bogomolje podignute u vrijeme cara Galijena (253.–268.) s mozaicima i ulomkom fresko-slike koja predstavlja Krista s rukom podignutom na blagoslov.¹⁰

U konstantinovskom vremenu na području današnje Herceg-Bosne sagrađene su brojne bazilike od kojih su neke monumentalnih razmjera, čiji arheološki nalazi svjedoče o bogatstvu i raznovrsnosti kršćanskog života na ovim prostorima. To su prije svega dvojne bazilike u Mogorjelu kod Čapljine te sakralna zdanja na Grudinama u Čipuljiću kod Bugojna, *Bistue Vetus*, Crkvina u Mošunju, *Bistue Nova*, bazilike na Cimu u Mostaru, Čerinu itd.

Mnogi od ovih starokršćanskih spomenika nestaju u plamenu barbarskih razaranja u 5/6. stoljeću. Za kratke dominacije istočnih Gota na ovim prostorima, sagrađeno je nekoliko bazilika skromnije graditeljske i umjetničke vrijednosti, od kojih mozaicima i zidnim slikarstvom odskaču sakralni objekti čiji su ostaci nađeni na Marindvoru u Sarajevu, Majdanu kod Mrkonjić-Grada i Blagaju na rijeci Sani. Ovo posljednje zdanje po svojim dimenzijama podsjeća na porečku Eufrazijanu.

HRVATSKO KRŠĆANSTVO SREDNJEVJEKOVNE HERCEG-BOSNE

O povijesnom susretu Hrvata s kršćanstvom na ovim prostorima u 7/9. stoljeću izvješćuju arapski i bizantski autori. Arapski kozmograf perzijskog podrijetla Ibn-Rustih (+ 903.) znade npr. da su stanovnici neretvanskog područja pokršteni za bizantskog cara Bazilija I. Makedonca (867.–886.). Car pisac Konstantin VII. Porfirogenet (– 959.), u 29. poglavlju djela »O upravljanju carstvom«, u kojem opisuje postupno osamostaljenje južnoslavenskih naroda na Balkanskom poluotoku, ističe da »većina ovih Slavena nije bila pokrštena do vladanja cara Bazilija (I.), koji posla svog predstavnika sa svećenicima i pokrsti sve one koji se zatekoše nekršteni«. Od hrvatskih plemena poimence spominje Zahumljane, Konavljane i stanovnike Neretvanske oblasti.

U zapadnu i središnju Bosnu misionare šalju Franci pod čije vrhovništvo 812. dolazi cijeli zapadni Ilirik. Franačko misionarenje, koje dopire do rijeke Bosne, potvrđuju sakralne građevine koje svojom vanjštinom i unutarnjim uređenjem odgovaraju starohrvatskom sakralnom graditeljstvu sa zapadnoeuropskim građevnim i dekorativnim elementima. Sačuvani ostaci većeg broja crkvenih građevina na prostoru današnje Herceg-Bosne pripadaju predromaničkom i ranoromaničkom

¹⁰ Đ. BASLER, *Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Studia Vrhbosnensia 4, Sarajevo 1991, str. 1.

razdoblju i tipološki potpuno odgovaraju dalmatinskom sakralnom graditeljstvu iz razdoblja hrvatske narodne dinastije (9/11. st.). Zanimljiva je i povijesno opravdana konstatacija uglednog crkvenog historičara Krunoslava Stjepana Dragano-
vića prema kojoj »glede crkvene umjetnosti i dosljedno prvih vjerovjesnika cijelo područje današnje Bosne od Dinarskih planina do Drine bilo je jedinstveno; ono je imalo u crkvenom pogledu jednaku sudbinu i jednaku prošlost, koja ga je vezala s katoličkim Zapadom i hrvatskom Dalmacijom«. ¹¹ Sakralni, ukrasni i predmeti za svakodnevnu upotrebu, nađeni na ruševinama ranosrednjovjekovnih crkava i u grobovima iz starohrvatskog razdoblja, podudaraju se s posuđem i predmetima iz Dalmacije, kao npr. s onim što je nađeno u biskupiji kod Knina, sjedištu hrvatskih vladara i »hrvatskog biskupa«, što potvrđuje istovjetan gospodarski, kulturni i religiozni razvoj u Hrvatskoj i Herceg-Bosni u spomenutom razdoblju.

Područje starohrvatske pleterne ornamentike, sveprisutnog dekorativnog elementa u našem ranosrednjovjekovnom sakralnom graditeljstvu, obuhvaća krajeve koji se protežu od zapadnih granica Istre do Boke Kotorske na jugu i rijeke Drine na istoku, dakle na cjelokupnom ondašnjem hrvatskom geopolitičkom prostoru. Na ovaj fenomen upozorio je još 1931. Ćiro Truhelka. ¹²

U crkveno-upravnom smislu kršćanstvo Bosne i Hercegovine nalazi se pod jurisdikcijom splitskih nadbiskupa, nasljednika salonitanske Crkve, koji za kršćane Herceg-Bosne u vrijeme splitskih sabora (925.–928.) nastoje obnoviti starodrevnu delmitansku (duvanjsku) biskupiju.

Sjeveroistočni dijelovi Bosne nalaze se, čini se, u nadležstvu Metodove panonsko-moravske nadbiskupije, uspostavljene oko 869.–870. godine, dakle u ozračju crkvenoslavenske liturgije koja se temelji na tekstovima pisanim glagoljicom i bosančicom. ¹³

Danas je malo komu poznato da se u Bosni i Humu razvijala glagoljska pismenost sve do kraja srednjeg vijeka. Bosanski kodeksi 14/15. stoljeća, pisani zapadnom ćirilicom ili bosančicom, pokazuju tekstološku srodnost s dalmatinsko-primorskim rukopisima. Izvrstan primjer navedene međuovisnosti nalazimo u »Zborniku krstjana Radoslava«, biblijskom kodeksu pisanom u Bosni za vladanja kralja Stjepana Tomaša (1443.–1461.), što ukazuje na vezu s prvotnom glagoljskom pismenošću, koja je njegovala ćirilometodske tradicije.

Ćirilometodska baština u Hrvata, na koju aludira i Grgur Barski (Pop Dukljanin), pisac kronike »Sclavorum regnum« (ps. 1143), nije samo glagoljsko pismo nego i narodni književni jezik. Hrvatska je naime jedina od zemalja zapadne kršćanske tradicije u kojoj se održao crkvenoslavenski jezik, pa je ta činjenica, uz druge, na svoj način djelovala i na oblikovanje narodnoga književnog jezika.

Bosanska-biskupija

Autor kronike »Sclavorum regnum« stavlja bosansku biskupiju u kontekst zbivanja 9. stoljeća. Ova se spominje i u povijesnom falsifikatu iz 1067. godine. Prema

¹¹ K. DRAGANOVIĆ, *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*, Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, str. 695.

¹² *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931.

¹³ M. HADŽIJAHIĆ, *Pitanje rasprostranjenosti Metodove nadbiskupije južno od Save*, CCP, IX (1985) 15, str. 1–22.

istraživanjima prof. Draganovića, patvorena bula pape Aleksandra II. iz 1067. zapravo je autentičan dokument, iako bez pravne snage, jer ga je 1089. godine objavio protupapa Klement III.

Vođen crkveno-političkim motivima, nepoznati prepisivač iz barsko-duklijanskog područja, mijenja u 12. stoljeću ime izdavača (protupapu Klementa III. u papu Aleksandra II.) i godinu izdavanja (1089. u 1067.) sporne bule u kojoj se prvi put spominje bosanska biskupija i to kao sufraganska Crkva barske nadbiskupije.

Dokument protupape Klementa III. ne otkriva međutim točnu godinu utemeljenja bosanske biskupije. U tome je precizniji popis biskupija rimske Crkve, u povijesnoj literaturi poznat kao »Provinciale vetus« (1188.), u kojem se dvaput spominje bosanski biskup, jednom kao sufragan splitske metropolije a drugi put u ulozi sufragana dubrovačkog nadbiskupa. Analizom spomenutog dokumenta tek se može utvrditi da prvi spomen bosanske biskupije datira iz godinâ 1060.–1075.

Iz Draganovićevih povijesnih proučavanja može se zaključiti da bosanska biskupija u drugoj polovici 11. stoljeća djeluje najprije u okviru splitske metropolije, a – nakon neuspjelih pokušaja dukljansko-zetskog kralja Bodina da je crkveno podredi barskoj nadbiskupiji – postaje sufraganskom Crkvom dubrovačke metropolije. Budući da kaločki nadbiskup nastoji svoju jurisdikciju protegnuti i na Bosnu, istovremeno kad i ugarsko-hrvatski kraljevi sve energičnije naglašavaju svoje pravo na Bosnu kao vazalnu banovinu, ban Kulin »nalazi izlaz iz opasnosti u tome da bosansku biskupiju učini sufraganskom dubrovačkoj metropoliji«, što diplomatski postiže posredstvom apostolskog legata Teobalda, koji je 1180. poslan »u Dalmaciju i cijelu Slavoniju« tj. Hrvatsku.¹⁴

Od Kulinove povelje »vsiim građam Dubrovčam« iz 1189. godine, kojom ugledni državnik građanima Republike sv. Vlaha obećaje »pravi prijatelj biti [...] od sele i do vika«, crkvena Bosna nalazi se pod nadležnošću (jurisdikcijom) dubrovačkih metropolita.

U bosanskoj je biskupiji u liturgijskoj upotrebi slavonski tj. hrvatski jezik, koji se, uz latinski, upotrebljava i na dubrovačkom području.

Dukljanski knez Vukan (Nemanjić), koji se zalaže za ponovnu uspostavu barske metropolije, u nastojanju da diskreditira bana Kulina ali i dubrovačkog nadbiskupa pod čijim je nadležstvom bosanska biskupija, u pismu upućenom papi Inocentu III. (1199/1200.), tvrdi da je »u Bosni«, koja je pod suverenitetom ugarsko-hrvatskog kralja Emerika (1196.–1204.), »počelo preotimati maha ne malo krivovjere na koje je zaveden isti ban Kulin, njegova žena i sestra, rođaci i više od deset tisuća kršćana« tj. katolika. Dukljansko-zetski knez izravno optužuje Kulina, a vjerske prilike u Bosni ocrtava uznemirujućim. Iz pisama Inocenta III. ugarsko-hrvatskom kralju (1200.) i splitskom nadbiskupu (1202.) proizlazi da je riječ o sljedbenicima katarskog krivovjerja. Na temelju Vukanovih optužbi, papa sumnjiči Kulina da je u Bosni »dao sigurno utočište i zaštitu ne malom broju patarena, koje je splitski nadbiskup nema tome davno protjerao iz splitskog i trogirskog okružja, a koje bosanski ban poštuje i više od samih katolika, nazivajući ih 'odličnim kršćanima' (antonomasice christianos)«. ¹⁵

Ban Kulin izražava spremnost izgladiti spor posredstvom dubrovačkog nadbiskupa Bernarda (1197.–1203.), čija se metropolitanska prava protežu na cjelokupni bo-

¹⁴ Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1931, str. 331.

¹⁵ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, Zagreb 1975, str. 57.

sanski teritorij. U prisustvu bana Kulina, domaćeg klera, plemstva i naroda, a pod predsjedanjem papinog legata Ivana de Casamare, na Bilinom polju kod Zenice 8. IV. 1203. predstavnici bosansko-humskih *krstjana* svečano se obvezuju da »nikoga, za kojega bismo znali da je manihejac ili neki drugi krivovjerac, nećemo primiti da s nama stanuje«, nakon čega papa Inocent III. daje pristanak da dubrovački nadbiskup Leonard – u skladu sa svojim metropolitanskim pravom – posveti novoizabranog bosanskog biskupa Dragonju.

Biskupi glagoljaši

Po povratku iz Bosne, legat Ivan de Casamare predlaže Apostolskoj Stolici da se novim bosanskim biskupom imenuje »neki Latin« te da se »na prostoru bosanske države – koja se u latinskom dokumentu naziva »Regnum« (kraljevstvo) – uspostave tri ili čak četiri nove dijeceze«. ¹⁶

Do 1233. godine, kada legat Apostolske Stolice u Bosni kard. Jakov de Pecoraria smjenjuje domaćeg biskupa, povijest pamti tek nekoliko imena čija lokalna onomastika upućuje na glagoljašku tradiciju.

Od dvojice prvih znamo tek imena: Vladislav (oko 1141.) i Milovan (oko 1151.). Nešto poznatiji je Danijel (oko 1195.–1203.). Pozivajući se na malo poznate »Crkvene anale« (*Annales ecclesiastici*) barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića (1671.–1694.), Farlati smješta Danijelovo biskupovanje u godine 1200.–1202. Danijela najvjerojatnije treba poistovjetiti s neimenovanim biskupom iz »Akta o posveti bosanskog biskupa 1195. u Dubrovniku«, koji povjerenom mu dijecezom upravlja do travnja 1203. kada je »biskupsko sjedište u Bosni smrću biskupovom trenutno nepopunjeno«. ¹⁷ Autor prije spomenutih »Crkvenih anala« dovodi Danijela u svezu s pojavom patarena, naglašujući da je kao bosanski biskup pružio utočište i zaštitu »krivovjernim patarenima, koji su nastojanjem splitskog nadbiskupa Bernarda 1199/1200. protjerani iz Dalmacije«. Štoviše, da ih je javno smatrao dobrim kršćanima te je zbog toga došao u sukob s papom Inocentom III. na što je ovaj zatražio njegovo smjenjivanje koje je, čini se, ipak preduzela Danijelova smrt. ¹⁸

Odlučan u nastojanju da se u Bosni uspostavi crkvena ravnoteža, unatoč mnogim pritiscima da se uprava bosanske biskupije povjeri nekom Latinu, papa Inocent III. ipak se suglasuje s izborom Dragonje, kandidata narodnog imena i nesumnjivog pobornika crkvenoslavenske liturgije. Pozivajući se na nama nepoznata vrela, povjesnici dubrovačke Republike Đono Restić-Resti (1671.–1735.) i Serafin Crijević-Cerva (1686.–1759.), ističu kako je »godine 1209. u Dubrovnik došao novoizabrani bosanski biskup Dragonja te je od svog metropolita Leonarda primio sveti biskupski red«. Prema istim vijestima, godine 1212. dubrovački nadbiskup posjećuje Bosnu i u suradnji sa svojim sufraganom Dragonjom poduzima izuzetan »napor da iz bosanskog kraljevstva istjera krivovjerne patarene, koji su se ondje širili uslijed nemara Dragonjinog prethodnika (Danijela?) i zbog neodgovorne popustljivosti tamošnje vlastele. Iako krivovjerje nije potpuno iskorijenjeno, ipak je odlučnošću nadbiskupa Leonarda i nastojanjem domaćeg biskupa Dragonje postig-

¹⁶ A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, sv. I, Rim 1863, str. 19.

¹⁷ *Reg. Vat.* 5, s nadnevkom 30. IV. 1203 (THEINER, *n. dj.*, I, 19; SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 36).

¹⁸ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, 45–46.

nuto da se patareni nisu više usuđivali slobodno ispovijedati i otvoreno propovijedati svoj bezbožni nauk, a katolici, koje ovi dotad nisu pobuđivali na sumnjičavost, počeli su ih ubrajati u krivovjerce». ¹⁹

Osnovna značajka Dragonjinog biskupovanja je uspostava vjerskog mira i snošljivosti na čitavom području prostrane bosanske dijeceze. Iz Restićeve »Dubrovačke kronike« ²⁰ moglo bi se zaključiti da je biskup Dragonja prisustvovao zasjedanjima Četvrtog lateranskog općeg crkvenog sabora (1215.), ali o tome nema potvrde u drugim povijesnim vrelima. Poslije 1220. Dragonju će najvjerojatnije naslijediti Bratoslav, biskup glagoljaš kojemu je u dubrovačkoj prvostolnici biskupski red podijelio nadbiskup Arengerij (1220.–1239.).

Dokument o posveti bosanskog biskupa Bratoslava (»carta consecrationis Bratoslavi episcopi Bosnensis«) sastavni je dio zbirke poveljâ kojima je dubrovački nadbiskup Ivan 11. X. 1251. branio metropolitanska prava dubrovačke Crkve na barsku, bosansku i druge sufraganske biskupije. U svezi s njegovim biskupovanjem mišljenja historičara su podijeljena. Neki drže da ga je dubrovački nadbiskup posvetio nakon što je papin legat kard. Jakov de Pecoraria svrgnuo tadašnjega bosanskog biskupa zbog navodne suradnje s heterodoksnim krstjanima (L. Petrović). Drugi pretpostavljaju da je kao nasljednik biskupa Dragonje upravljao bosanskom biskupijom za Akoncijeve misije u Bosni (1221/22.) te da je, okrivljen zbog krivovjerja, morao pobjeći u južnu Francusku (D. Kniewald). Budući da o bosanskim biskupima nema vijesti u razdoblju 1212.–1232. može se pretpostaviti da Bratoslavljevo biskupovanje pada baš u to vrijeme. ²¹

Bosanski biskupi sufragani kaločkih nadbiskupa

Toma Arhidakon u »Povijesti salonitanskih i splitskih nadpastira« izvještava da je Akoncij, legat Apostolske Stolice u Ugarskoj i Hrvatskoj, »otišao u Bosnu i ondje mnogo vremena radio na iskorjenjivanju krivovjerja«. ²² Diplomatički spisi posvjedočuju međutim Akoncijev boravak u Zadru od zime 1221. do jeseni 1222. i odlazak u Dubrovnik gdje 30. X. 1222. predsjedava »zboru biskupa Dalmacije i Ilirika na kojem se raspravlja o širenju krivovjerja u Bosni i Humu«. ²³

Pismom od 5. VI. 1232. papa Grgur IX. traži od kaločkog nadbiskupa Ugrina i zagrebačkog biskupa Stjepana II. da »pomno ispituju i izvijeste Apostolsku Stolicu o istinitosti navoda iz optužbi protiv bosanskog biskupa«. Prigovori Grgura IX. kompromitantni su za bosanskog biskupa, kojemu se između ostaloga predbacuje da je »bez obrazovanja i glavni branitelj krivovjerja (te da je) na čelo bosanske biskupije došao simonijom«, tj. potkupljivanjem. Nadalje mu se predbacuje da ne »obavlja nikakvo bogoslužje niti dijeli sakramente, a ne zna čak ni obrazac krštenja«. Papi to »nije ni čudno kad se zna da stanuje zajedno s krivovjercima, a svog rođenog brata, općepoznatog heretičkog vođu, ne samo da nije nastojao obratiti na pravi put nego ga je zaštićivao i podržavao u zabludi«. ²⁴

¹⁹ S. CRIJEVIĆ-CERVA, *Sacra Metropolis ragusina*, I, 1744, str. 129–131.

²⁰ S. NODILO, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XXV, Zagreb 1893, 74–77.

²¹ F. ŠANJEK, *Bratoslav*, HBL, 2/1989, 279.

²² Izd. Čakavskog sabora, Split 1977, 94.

²³ S. CRIJEVIĆ-CERVA, *Prolegomena*, 297–298.

²⁴ T. SMIČIKLAS, *CD*, III, 362.

Rješavanje ovog »gordijskog čvora« povjereno je Jakovu de Pecoraria, učenom cistercijskom monahu iz Piacenze i naslovnom kardinalu-biskupu prenestinskom, koji je po dolasku u Bosnu 1232/33. u razgovoru s osumnjičenim biskupom otkrio, da je ovaj griješio iz neznanja te da je spreman u svemu podložiti se sudu Apostolske Stolice.

Upoznat s izvješćem kard. Jakova de Pecoraria, papa Grgur IX. pismom od 30. V. 1233. određuje da se smijeni dosadašnji bosanski biskup a da se na njegovo mjesto i u nekim drugim mjestima prostrane bosanske biskupije imenuju dva, tri ili čak četiri sposobna i učena biskupa. U postavljanju novih biskupa, ističe papa, treba poštivati metropolitanska prava dubrovačkog nadbiskupa.²⁵ Na taj način papa je dao »zeleno svjetlo« za ostvarenje plana o reorganizaciji Crkve u Bosni, što ga je tri desetljeća prije ovih događaja predlagao Ivan de Casamare.

Ignorirajući papinu smjernicu o podjeli bosanske dijeceze na dvije, tri ili čak četiri manje biskupije, kard. Jakov de Pecoraria imenovao je novim bosanskim biskupom Ivana Nijemca iz Wildeshausena, provincijala ugarsko-hrvatskih dominikanaca. Uslijedila je neminovna latinizacija katoličke Crkve i njezinih struktura u Bosni. Postupak papinog legata izazvao je otpor i nezadovoljstvo, pa već 1234. u Rim stižu vijesti o ponovnom rasplamsavanju krivovjerja, što će kancelarija ugarskohrvatskih vladara iskoristiti kao izgovor za križarski napad na bosansku samostalnost. U akciju su uključeni i dominikanci, propovjednički red koji se istakao uspješnim raspravama s južnofrancuskim albigenzima i katarima. Prema izvješću Petra iz Bodroga (1259.) dominikanci se u Bosni »posvećuju propovijedanju i raspravama s krivovjercima (te su) čudesno uspjevali tako da su mnoge krivovjerce i njihove pristalice obratili istini katoličke vjere [...] a porušene crkve, u kojima su rasli korov i trnje, bile su popravljene«.²⁶

Unatoč upozorenju Grgura IX. da se prilikom crkvenih promjena u Bosni poštuju metropolitanska prava dubrovačkog nadbiskupa, legat Apostolske Stolice nastoji bosansku biskupiju izuzeti ispod nadležnosti dubrovačke metropolije što će, nakon smjenjivanja domaćeg biskupa, u cijeloj Bosni pojačati sumnjičavost i nezadovoljstvo radi stranog uplitanja u lokalne crkvene i političke prilike. Tobažnja »briga o suzbijanju krivovjerja« poslužit će 1233/34. slavonskom hercegu Kolomanu kao opravdanje za upad na bosanski teritorij.

Kolomanovu odluku da uz pomoć križara »iskorijeni krivovjerce iz svih krajeva Slavonije« podržat će papa Grgur IX. iako je 10. X. 1233. uzeo »u zaštitu sv. Petra i Apostolske Stolice« bana Ninoslava i Bosnu. Kolomanu je potrebna podrška crkvenih institucija. Iako pozvan od Rima da potiče »suzbijanje krivovjerja u Slavoniji i na prostoru bosanske biskupije«, biskup Ivan iz Wildeshausena, zatečen neželjenim razvojem događaja, jer se tamošnje heterodoksne krstjane umjesto teološkim argumentima počelo »uvjeravati« oružjem, ponudio je papi ostavku na upravu bosanskom biskupijom. Kao razlog naveo je da ga »ratni naponi nepodnošivo tište«, čime je očito mislio na postupke Kolomanovih križara u središnjoj Bosni. Papa ga pismom od 20. IX. 1235, čini se, bezuspješno nagovara da povuče ponuđenu ostavku.

Ivan iz Wildeshausena razriješen je biskupske službe tek na proljeće 1237. a novim bosanskim biskupom imenovan je ugarski dominikanac Ponsa (26. IV. 1238).

²⁵ *Ibid.* III, 379.

²⁶ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 78.

Tijekom 1237/38. Kolomanovi križari zauzimaju veći dio Bosne, dok biskup Ponsa s ovlastima papinog legata propovijeda križarski rat da se »do kraja unište ostaci krivovjerja u biskupiji i u cijeloj Bosni«. ²⁷

Kada zimi 1239/40. križari konačno napuštaju Bosnu, herceg Koloman će smatrati uputnim bosanskoj biskupiji pokloniti posjede Đakovo i Bliznu u Vukovskoj županiji. Biskup Ponsa, koji područje svoje biskupije »budno i marljivo čisti od krivovjerja« i u tu svrhu koristi novac što ga je ban Matej Ninoslav u pečujskih dominikanaca pohranio za gradnju katedralne crkve »in partibus Bosniae«, optužuje dubrovačkog nadbiskupa da ovaj kao metropolit nije ništa poduzeo protiv zloupotreba i krivovjerja u bosanskoj dijecezi. Ponsina akcija nije bila bezuspješna, jer još 1238. papa Grgur IX. izuzima bosansku biskupiju iz nadležnosti Dubrovačke metropolije, a 26. VIII. 1247. njegov nasljednik Inocent IV. stavlja je definitivno pod jurisdikciju nadbiskupa koji stoluje u ugarskoj Kaloczi. ²⁸

Biskup Ponsa, koji 1238/39. u Brdu na području župe Vrhbosne gradi katedralu sv. Petra i uz nju utemeljuje stolni kaptol, nedugo nakon toga rezidenciju bosanskih biskupa iz središnje Bosne prenosi u vjerojatno nešto sigurnije Đakovo, u kojemu se već 8. V. 1252. spominje »kuća u kojoj stanuje bosanski biskup« a nešto kasnije i katedrala sv. Petra (1255.).

Ironijom sudbine dogodit će se da ovaj hvaljeni borac protiv krivovjerja svojim odlaskom iz Bosne zapravo oslobađa prostor za nesmetano djelovanje heterodoksnih krstjana, koji će na prostoru dotad jedinstvene katoličke *bosanske biskupije* organizirati moćnu ali Rimu sumnjivu *Crkvu bosansku*.

Bosanski katolici nastoje da se na tlu Bosne osnuje ili obnovi neko od utrnutih biskupskih sjedišta. Takvih je pokušaja u razdoblju prije propasti Bosne (1463.) bilo više. U povijesnim se vrelima spominju biskupije: *Capiriensis* (Kozograd kod Fojnice), *Visociensis* (Visoko), *Srebrenicensis* (Srebrenica).

BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI, OSPORAVATELJI *»U IME EVANĐELJA«*

Početak drugog tisućljeća kršćanstva, nakon izjalovljenih milenarističkih iščekivanja »kraljevstva Duha Svetoga«, na Zapadu sazrijeva ideja o korjenitoj obnovi društvenih i religioznih struktura, podržavana prije svega od građanstva s kolegijalnom samoupravom. Protiv hijerarhijskih povlastica u zapadnoj Crkvi ustaju mnogi egzaltirani propovjednici »religije bez klera i kleričke dominacije«.

Ovi osporavatelji »u ime evanđelja« inzistiraju na svakodnevnom čitanju Svetog pisma, osobito Novoga zavjeta, preporučuju ljubav prema evanđeoskom siromaštvu, zalažu se za zajedništvo po uzoru na Krista i njegove učenike, traže slobodu propovijedanja za svakoga, osporavaju »svijet koji prolazi« i osuđuju svaku ispraznost.

Među reformatorima, koji nedovršenu *grgurovsku* obnovu žele usmjeriti samim izvorima kršćanstva, siromaštvu i zajedništvu Pracrkve, bili su i bosansko-humski krstjani, koje papa Inocent III. (1198.–1216.) nastoji preustrojiti u duhu redovničkih zajednica.

Papu je na heterodoksnu učenja krstjana prvi »upozorio« knez Vukan Nemanjić (1199/1200.). Posredstvom dubrovačke metropolitanske Crkve, ban Kulin nastoji

²⁷ T. SMIČIKLAS, *CD*, IV, 67.

²⁸ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 81.

izgladiti spor s Rimom. Na Bilinu polju kod Zenice 8. IV. 1203. osumnjičeni krstjani, »oklevetani kao pripadnici manihejske sljedbe«, odriču se svakog krivovjerja i obećaju da će živjeti u jedinstvu s rimskom Crkvom, poštujući njezin nauk i disciplinu. Na spomenutom crkveno-državnom saboru, pred legatom Ivanom de Casamare, banom Kulinom, predstavnicima klera, plemstva i brojnim narodom, sedam predstavnika krstjanskih zajednica: Dragič, Ljubin, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš i Vladoš, svečano izjavljuju:

»Mi, priori onih ljudi, koji smo se dosad u Bosni na poseban način nazivali povlasticom kršćanskog imena [...] u ime sviju jamčimo da nećemo nikada ubuduće slijediti opačinu krivovjerstva. Priznajemo Rimsku crkvu glavom svega crkvenog jedinstva. Obećajemo da se nećemo isključivo zvati *kršćanima* (krstjanima), da time ne bi nanosili nepravdu ostalim kršćanima. Obećajemo također da ćemo primati tijelo Gospodnje najmanje sedam puta u godini, tj. na Božić, Uskrs, Duhove, blagdan apostola Petra i Pavla, na blagdan uznesenja (15. VIII.) i rođenja (8. IX.) Marijina kao i na blagdan Svih svetih.

Obećajemo da ćemo imati bogomolje u kojima ćemo moliti časoslov i slaviti svetu misu u nedjelje i velike blagdane, da nećemo primati one koji su manihejskog uvjerenja, da ćemo nositi jednobojnu odjeću do gležnja i pod vratom zatvorenu, da ćemo čitati jednako knjige Staroga i Novoga zavjeta, poštivati učenje svetih otaca i Crkve, birati zajednički svoje vrhovne starješine i tražiti za njih potvrdu od Rima.«

Nema sumnje da bosansko-humski krstjani, organizirani u *Crkvu bosansku*, na čelu s *djedom*, koji je ujedno biskup iste i duhovni starješina njezinih krstjana i krstjanica, sasvim iskreno nastoje nasljedovati primjer prvih kršćanskih zajednica iz vremena Pracrkve, ali – radi kritika kleričkih institucija i otpora protiv plaćanja crkvene desetine – njihova plemenita nastojanja nailaze na nerazumijevanje crkvenih foruma i osudu svjetovnih vlasti, a oni sami – pod utjecajem radikalnijih valdeza i katarsko-patarenskog pesimizma – počeli su se udaljavati od katolicizma pa i samih izvora kršćanstva.

Otporu krstjana izazov su necrkvena ali stvarna politička prisizanja ugarskog dvora protiv sve izraženijih navještaja osamostaljivanja srednjovjekovne Bosne, kojemu će unutrašnja religiozna previranja i napetosti poslužiti kao povod za križarske ratove (1233/34. i 1238/39.) protiv Bosne.

U svezi s Crkvom bosanskom i njezinim krstjanima ostaje niz spornih pitanja. Dio historičara slom bosanske države i prijelaz na islam dijela njezinog stanovništva, pripisuje dvoličnosti heterodoksnih krstjana. Iako Nikola Modruški uporno tvrdi da su Turci osvojili Bosnu samo zato jer su ih u tome »zdušno podupirali bosanski raskolnici, koji su protiv svoje volje bili pokatoličeni i kojima je bosanski kralj (Stjepan Tomaš, 1443.–1461.) povjerio najutvrđenije gradove ne bi li dobročinstvima i častima stekao njihovu vjernost«,²⁹ jedan turski izvor iz 1465. tvrdi suprotno, tj. da su islamizirani krstjani iz okolice Jajca »iznevjerili islam i opet prešli na kršćanstvo kad je kralj Matija (Korvin) 1464. natrag osvojio Jajce«. ³⁰ Današnju tzv. *bošnjačku* tezu o masovnom prijelazu heterodoksnih krstjana na islam najočitije opovrgava gost Radin Butković, uglednik Crkve bosanske, koji u

²⁹ F. ŠANJEK, *Heterodokсно kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba*, CCP, XI (1987) 19, str. 84.

³⁰ M. HADŽIJAHIĆ, *O nestajanju Crkve bosanske*, Pregled, LXV (1975) 11–12, str. 1323.

ožujku 1466. od Mletačke republike traži azil za »pedeset do šezdeset ljudi svojega zakona i svoje sljedbe«, što će mu Senat »Serenissime« sa šezdeset glasova »za« i sedam »protiv« velikodušno odobriti. Istome je Dubrovačka republika prije toga poklonila lijepu kuću u gradu pod Srđem, uz dopuštenje da na području vrlo katoličke Republike sv. Vlaha slobodno živi prema religioznim običajima svoje sljedbe. Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II, 1458.–1464.) u svojim »Komentarijima« ističe da je »otprilike 12.000 primilo (katoličko) krštenje, a oko 40 (!) ili nešto više tvrdokornih je ustrajalo u krivovjerstvu te napustilo zemlju i našlo utočište u Humu kod vojvode Stjepana (Kosače), saveznika nevjernika« (»Commentarii rerum memorabilium«, ed. 1984.).

Dubrovčanin Ivan Stojković, kojega Česi na Baselskom saboru (1433.) nazivaju »Ivanom Slavenom iz Hrvatske« odnosno »svojim zemljakom iz Dubrovnika grada u Hrvatskoj«, u 15. stoljeću poduzima ozbiljan pokušaj integracije heterodoksnih krstjana u rimske crkvene strukture.

Siguran u uspjeh pregovora s Crkvom bosansko-humskih krstjana i skorim religioznim jedinstvom u svojoj široj domovini, Ivan Stojković apelira na Dubrovčane da interveniraju kod kralja Stjepana Tvrtka II. i bosansko-humske vlastele ne bi li i predstavnici heterodoksnih krstjana došli na Sabor u Basel. Senat Republike izvijestio je svog sugrađanina (5. X. 1433.) da predstavnici krstjana ne mogu u Basel radi nesigurnosti i stalne ratne opasnosti, kojima su izloženi Bosna i Hum (Hercegovina). Osim toga, Dubrovčani izražavaju ozbiljne sumnje u svezi s krstjanima, tim »patarenima koje narod smatra redovnicima, a zapravo su bez pravila i vjere: prvi među njima zove se *djed*, drugi *gost*, treći *starac* a četvrti *strojnik*«. ³¹

Krstjani i krstjanice »prave vjere apostolske«

Tko su zapravo bosansko-humski krstjani? Manihejci, arijanci, katari ili patareni, kako ih najčešće nazivaju latinski katolički polemičari i kontroverzisti 13/14. stoljeća, ili bogumili, »koji ne štiju ikone i ne klanjaju se križu«, na što aludiraju istočno-pravoslavni »nomokanoni« i »sinodici«?

Prema tekstu oporuke gosta Radina Butkovića, pisane »let' G[o]spodnēh' na 1466. lēto meseca ženara 5. dan' u Dubrovniku«, pristaše Crkve bosanske dijele se na »krstjane i krstjanice [...] koi su svete vere apostolske«, tj. na one koji su već primili »duhovno« ili »Kristovo krštenje« iste Crkve, zatim na vjernike »koj grēha ne ljube« te su se ustrajnom molitvom i vježbanjem u siromaštvu i uzdržljivosti pripremali za prijem među krstjane »prave vjere apostolske«, konačno, na »mrsne ljude« koji su uslijed navezanosti na zemaljska dobra svoj konačni pristup Crkvi bosanskoj odgodili za kasnije, najčešće pred kraj života. U tom pogledu zanimljivo je svjedočanstvo vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji 1412/13. u pismu kraljici Barbari, ženi cara Sigismunda, izjavljuje: »Molim kraljevsku prejasnost i vaše veličanstvo, ne dopustite da u svojoj starosti umrem u poganskom obredu i u nevjerstvu, jer sam strpljivo čekao da se s poganskog obreda vratim u katoličku vjeru kako bih vjerno mogao služiti svom gospodaru kralju«, tj. caru Sigismundu Luksemburgovcu koji je bio car »Svetog rimskog carstva njemačkog naroda« i ugarsko-hrvatski kralj. Za splitskog hercega Matej de San Miniato još 1403. piše Firentincima da je »taj čovjek pataren«. ³²

³¹ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 94.

³² D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, str. 90.

Odlomak bosanskog »Evandjelja« tepačije Batala Santića (1393.) otkriva nam da »ovaj biše mnogo dobr' dobrim' ludem'«, tj. predstojnicima hijerarhije Crkve bosanske, i »mnogo slavan' dobrim' krstjanom'«, aluzija na položaj i ugled koji je imao među vjernicima spomenute Crkve.

»Djed« Crkve bosanske u ulozi katarskog pape

S proljeća 1223. kard. Konrad iz Uracha, legat Apostolske Stolice u južnoj Francuskoj, podsjeća francuski episkopat da su se u pokrajini Languedoc, dakle na području nekadašnje rimske Okcitanijske (Occitanie!), crkvene prilike pogoršale nenadanim dolaskom predstavnika »katarskog pape koji živi na granicama Bugarske, Hrvatske i Dalmacije do Ugarske nacije [...] Albigenzi dolaze u njega posavjetovati se. Zamjenik ovoga pape poslao je sve do Agena svog predstavnika Bartola iz Carcassonne, koji se u svojim pismima naziva 'sluga svete vjere'. On imenuje biskupe« itd.

Dva desetljeća kasnije, u papinsku kancelariju pristižu nove informacije o navodnom katarskom papi. Pismom od 19. VIII. 1244. papa Inocent IV. poziva ugarske biskupe da se suprotstave krivovjerju koje uzima maha »in Boemiae partibus«. U pismu se naglašava da je krivovjerje rašireno ne samo u narodu nego i kod prvaka i uglednih ljudi dotične zemlje, kao i to da su krivovjerci dobro organizirani te da imaju poglavara kojeg nazivaju papom.

U svezi s apelom kard. Konrada ne spominje se izravno Bosna ali sve okolnosti govore njoj u prilog. »Anali« iz Burtona u drugom slučaju govore o Češkoj (»in Boemiae partibus«), ali se iz Abateova izdanja »Lettere 'Secretae' d'Innocenzo IV.«³³ jasno vidi da je pismo upućeno »nadbiskupima, biskupima i drugim prelatima Crkve Božje u Ugarskom kraljevstvu u svezi s borbom protiv bosanskih krivovjeraca«. ³⁴ Zamjena u kroničara iz opatije Burton u Engleskoj vjerojatno dolazi odatle što je on čuo za Češku (Boemia) dok mu je Bosna bila nepoznata. I u »Burtonskim analima« papino pismo je naslovljeno: »O nekom protupapi u Ugarskoj«. U vrijeme kad je sastavljeno pismo, papa Inocent IV. podržava vrlo prijateljske i prisne veze s češkim kraljem Vaclavom I. u čijoj državi nema religioznih sukoba. Bosna je, naprotiv, još od početka 13. stoljeća optuživana kao zemlja koja pruža utočište krivovjernim katarima, patarenima i drugim protivnicima rimske Crkve. Osim toga, papa Grgur IX. izuzeo je bosansku katoličku biskupiju iz nadležstva dubrovačkih metropolita, a njegov nasljednik Inocent IV. podložit će je 1247. jurisdikciji kaločkih nadbiskupa, što znači da je bosanska biskupija 1244. pod utjecajem Crkve u Ugarskoj odakle je i biskup bosanski Ponsa.

Iz »Rasprave između rimskog kršćanina i bosanskog patarena«, koju sredinom 13. stoljeća sastavlja najvjerojatnije dominikanac Pavao Dalmatinac, profesor sveučilišta u Bologni i prvi inkvizitor u hrvatskim zemljama, proizlazi da su se heterodoksni bosansko-humski krstjani smatrali pravom Kristovom Crkvom a svog duhovnog vođu nazivali vikarom Kristovim na zemlji.

Evo kako je tekao zamišljeni dijalog između krstjana i katolika u redakciji Pavla Dalmatinca:

³³ Izd. *Miscellanea franciscana*, LV/1955, 317 i dalje.

³⁴ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 105–106.

Rimski kršćanin (tj. pisac »Rasprave« Pavao Dalmatinac): »Vi ste grabežljivi vuci koji ne štede stada, jer nasljeđujući smrt obećavate (vjernicima) život vječni (...) Ti si, dakle, u brdima Bosne razdor, dok je naša (tj. katolička) glava Krist. A tko je vaša glava?«

Krivovjerac (tj. predstavnik krstjana): »Petar je naša glava (...) Naša je vjera bila rimska do vremena pape Silvestra (314.–335.) koji je bio naš učitelj«...

Rimski kršćanin: »Ako želiš nešto saznati o materijalnim crkvama, prinosima ili slično, onda dobro znaj da su te stvari i prije (pape Silvestra) postojale (kao dobro Crkve), što je očito iz Djela apostolskih i Matejeva evanđelja (...) Vi ste bili odsječeni od nas i pobjegli ste u brda Lombardije i Bosne (...) U Bosni se ne nalaze svi narodi (svijeta). Napokon, o Bosancima koji su vas prihvatili, poznato je čitavom svijetu da su prihvatili otpadnike, o kojima Pavao u poslanici Timoteju kaže: 'Duh izričito veli da će u posljednja vremena neki otpasti od vjere i pristati uz prijevarne duhove i đavolske nauke' (1 Tim 4,1). Ovo treba razumjeti (o bosanskim krivovjercima) koji su grabežljivi vukovi duša, jer kao i vukovi borave u šumama, rijetko izlaze među ljude ili, ako iziđu, (rade to) potajno mijenjajući svoju nošnju, tj. potajno se u šumi pretvaraju i na taj način grabe duše obećavajući im vječni život poslije smrti.«³⁵

U potvrdu ovog stajališta ide i izjava Jakova Becha iz Chieria kod Torina, dana 21. VIII. 1388. pred inkvizicijskim sudom, u kojoj spomenuti navodi da su ga 1378. Jocerin de Palata, Petar Patrius i neki iz Slavonije poučili da mora vjerovati, između ostaloga, »da rimski papa nije pravi papa niti ima ikakvu vlast, kao što ni Rimski crkva nije prava crkva. Pravi papa je njihov veliki papa«. Jakova su spomenuta trojica uputili »u Slavoniju da tamo potpuno i savršeno nauči prije navedenu nauku kod učitelja koji stanuju u Bosni a ta pripada gospodarstvu koji se zove Ban Bosne« (...) Jakov Bech »zbog lošeg vremena i oluje na moru nije otišao (u Bosnu) nego se vratio u Chieri«, ali navodi imena drugih koji su tamo bili.³⁶

»Duhovno krštenje« u Crkvi bosanskoj

Povijesno nije lako utvrditi način primanja među »prave krstjane i prave krstjaniće« Crkve bosanske.

U skladu s uvjerenjem o religioznoj istovjetnosti bogumila, krstjana i katara, zadarski odvjetnik Božidar Petranović³⁷ izjednačuje »duhovno krštenje« Crkve bosanske s katarskim »utješanjem« (consolamentum). Hrvatski povjesnik Franjo Rački³⁸ ističe značenje molitvenih obrazaca krstjanina Radoslava u usporedbi s ritualom provansalskih katara. U tumačenju obrednika Crkve bosanske, posebno u svezi s inicijacijom njezinih krstjana, mnogi naši autori temelje svoje pretpostavke na stranim izvorima i historiografskim radovima.

Latinski inkvizicijski, kontroverzistički i polemički spisi jednodušno tvrde da prištaše heterodoksne Crkve bosanske ne priznaju katoličko krštenje. Ovakav stav potvrđuje i pismo bosanskog kralja Stjepana Tvrtka II. koji 26. I. 1436. dopušta

³⁵ F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, sv. I, Zagreb 1988, str. 240.

³⁶ F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 244–245.

³⁷ *Bogomili, Crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.

³⁸ *Bogomili i patareni*, Rad JAZU, 7–10/1869–1870; Beograd 1931.

domaćim franjevcima »u svim krajevima Bosanskog kraljevstva propovijedati riječ Božju i (naučavati) istine katoličke i rimske Crkve (...) sve i pojedine ljude obojega spola, bilo koje dobi i podrijetla, krstiti i obratiti na (katoličku) vjeru«. ³⁹

Utjecaj krstjana na stanovništvo Bosne i Huma bio je nesumnjivo velik u 13/14. stoljeću. Kada su franjevci za Stjepana Tvrtka I. konačno došli do riječi, bili su prisiljeni sa strane tražiti pomoć da pokrste sve one koji su to željeli, a koji su pod utjecajem krstjanskih propovjednika dotad izbjegavali krstiti se u duhu katoličke tradicije. Na pitanje Bartola de Alverna, vikara bosanskih franjevaca, smiju li, u nedostatku svećenika manje braće, dopustiti da krste i »svećenici iz ovih krajeva koji žele slijediti naš obred krštenja (...) ali su neuki i postavljeni prema običaju domovine tj. nekanonski ređeni?«, papa Grgur XI. godine 1373. odgovara: »Držimo da spomenuta braća (tj. franjevci) mogu dopustiti da (ovi) neuki svećenici krste (...) ali pod uvjetom da tu ne bude nikakva dogovora naopake volje«. U pismu od 7. III. 1402. papa Bonifacije IX. izjavljuje da su franjevci svojim predanim radom u Bosni »obratili petsto tisuća nevjernika«. ⁴⁰ Broj je bez sumnje pretjeran ali je odraz bosanskih crkvenih prilika na prijelomu 15. i 16. stoljeća kada slabi utjecaj krstjana a raste ugled franjevačkih misionara, pa se brojni simpatizeri Crkve bosanske okreću prema katoličkoj Crkvi i traže katoličko krštenje.

Molitveni obrasci »duhovnog krštenja« Crkve bosanske sadržani su u »Zborniku« krstjanina Radoslava, sastavljenom sredinom 15. stoljeća, sada pohranjenom u vatikanskoj Apostolskoj knjižnici kao »codice Borgiano illirico 12« (fol. 56–59). Na kraju Knjige Otkrivenja, koju je Radoslav prepisao za svog prijatelja krstjana Gojsaka, umetnuto je više liturgijskih obrazaca koji se podudaraju s latinskim dijelom provansalskog katarskog obrednika iz 1240/50. Osim Gospodnje molitve (Očenaša) s doksologijom »jer tvoje je kraljevstvo i slava i moć amen«, obrednik Crkve bosanske iz pera krstjanina Radoslava, sadrži također obrasce poklona (reverencije) starješinama krstjanskih zajednica, pokajanja i odrješenja svakodnevnih propusta i pogrešaka, prolog Ivanova evanđelja (1,1–17) i Pavlov poziv Titu na umjeren i čestit kršćanski život (Tit 2,12–13). Ovaj zadnji pisan je glagoljicom.

Zbog svoje fragmentarnosti i relativno kasne pojave – pisan je za vladanja kralja Stjepana Tomaša (1443.–1461.) – obrednik bosansko-humskih krstjana nema važnosti latinskog i provansalskog katarskog obrednika, iako lingvistička i paleografska analiza Radoslavovih glagoljskih dodataka upućuje da se kopist (Radoslav) služio predloškom iz 12/13. stoljeća, nastalim najvjerojatnije negdje na dalmatinskom području, gdje u to doba djeluju katarske zajednice (Split, Trogir, Zadar). Kad su početkom 13. stoljeća dalmatinski katari našli utočište u Kulinovoj Bosni, ovi se ponašaju poput zapadnih katara, tako da ih i papa Inocent III. naziva patarenima odnosno sljedbenicima od Crkve osuđene katarske sljedbe. Krstjanski prvaci na Bilinom polju 1203. obećavaju da će se od ostalih vjernika »razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena, jednobojna (tj. ne šarena) i izmjerena do gležnja«, što upućuje na činjenicu da su se naši bosansko-humski krstjani odjećom razlikovali od crkvenih ljudi i redovnika. Reljef sa stećka »gosta« Milutina iz Humskog kod Foče pokazuje ovog dostojanstvenika Crkve bosanske obučenog u tuniku do iznad koljena sa štapom u desnoj i knjigom (Evanđelja?) u lijevoj ruci. Ovako obučen ljudski lik nalazi se i u početnom slovu (inicijalu) Radoslavova

³⁹ F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 234.

⁴⁰ *Reg. Vat.* 104, fol. 101.

»Zbornika« (fol. 55v), što nas upućuje na jedno inkvizicijsko svjedočanstvo po kojem se svakome koji je postao heretik, »daje nešto laneno ili vuneno za odjeću koju onda nosi iznad košulje, zbog čega se kasnije naziva 'obučeni heretik'«. ⁴¹

Obredne molitve kod primanja u Crkvu bosansku, kao i inicijacijske formule talijanskih patarena i južnofrancuskih katara, povijesno se nadovezuju na obred primanja u sljedbu maloazijskih fundagiagita, a svi ovi inicijacijski obredi izvorno su bliski starokršćanskom »ordo scrutiniorum« i katekumenskoj praksi Pracrkve.

U prvim stoljećima kršćanstva svaki kandidat za prijem u Crkvu treba među kršćanima naći jednog zastupnika (kuma), koji će ga predstaviti zajednici vjernika. Predstojnici crkvene općine istražuju motive kandidata, nakon čega ga biskup upisuje među katekumene.

Katekumeni se dijele na 'slušače' (lat. *audientes, auditores*) i 'izabrane' (lat. *electi, competentes, illuminati*).

Slušači marljivo proučavaju kršćansku nauku i vježbaju se u krepostima koje Isus Krist naglašava u evanđelju. Nakon nepune tri godine pripremanja, predstojnik katekumenske škole (prve teološke škole u povijesti kršćanstva) podnosi mjesnom biskupu iscrpan izvještaj o napretku *slušača*. Izvještaj se redovito daje pred početak korizme. Među *slušačima* biskup *izabire* (odatle naziv 'electi', *izabrani*) kandidate koji će se tijekom korizme pripremiti za krštenje. *Izabranima* se tumače članci kršćanskog vjerovanja i sadržaj Očenaša. Posljednjih korizmenih nedjelja održavaju se u okviru katekumena ispiti (*scrutinia*). Nakon zadnjeg (završnog) ispita biskup *izabranima* polaže na glavu ruke i simbolički im *predaje* Evanđelje, vjerovanje i Očenaš. *Izabranici* sada mogu pristupiti samom obredu krštenja.

Historijska vrela 12/13. stoljeća potvrđuju želje pristaša evangeličkih pokreta s područja zapadne kršćanske ekumene, među ostalim i naših bosansko-humskih krstjana, da u obredu inicijacije novih članova nasljeđuju duh i običaje prvotnih kršćanskih zajednica.

Nauk krstjana Crkve bosanske

Bosanski biblijski i teološki kodeksi krstjanske provenijencije, otkrivaju nam da se vjerski nauk heterodoksne Crkve bosanske ne razlikuje od katoličkog u pogledu vjere u jednog i trojedinog Boga, Kristovog otkupiteljskog djela itd. Krstjanin Radoslav naglašava da je svaki pristaša Crkve bosanske bio obvezan naučiti ne samo sadržaj nego i značenje Molitve Gospodnje ili Očenaša, zajednički i pojedinačni obrazac pokajanja za grijeh, početak Ivanovog Evanđelja (Iv 1,1–17) i Pavlov poziv da »razumno, pravedno i pobožno živimo u sadašnjem svijetu iščekujući pojavak slave velikoga Boga i Spasitelja našega Isusa Krista« (Tit 2,12–13).

Gost Radin Butković vjeruje »u svemogućega Gospodina Boga« i »svetu Troicu nerazdělumu«. Od Boga moli milosrđe za svoju dušu, tj. da bi ga Bog »pomilovao na strašnom sudištu vjeka vjekom«. Osim »u svetu molitvu božiju« (Očenaš), Radin se pouzdaje i u molitve dubrovačke katoličke sirotinje, pa određuje da se tri stotine dukata dade za svijeće koje će na blagdane paliti za njegovu dušu »u hrameh božieh«. Kako se vidi iz teksta Radinove oporuke, bosansko-humski krstjani slavili su Božić, Navještenje Gospodinovo (Blagovijest), Uskrs, Uzašašće Gospodinovo, te blagdane sv. Jurja, sv. Petra i Pavla, sv. Stjepana, sv. Mihovila,

⁴¹ F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 236–237.

Uznesenje Marijino i blagdan Svih svetih. Suprotno optužbama katoličkih pisaca protiv vjernika Crkve bosanske, gost Radin dijeli milostinju i ostavlja novac »za hram i greb« gdje mu »kosti budu i legu«.

Na približavanje krstjana ortodoksnom (pravovjernom) kršćanstvu, aludiraju i natpisi s nadgrobnih spomenika dvojice uglednika Crkve bosanske. Natpis na stećku gosta Milutina iz Humskog kod Foče spominje »pričistu Troicu«, a onaj sa stećka gosta Mišljena iz Puhovca »Gospodina našega Isusa (j)edinog«. ⁴²

Prožeti autentičnim apostolskim životom i ohrabreni evanđeoskom porukom, krstjani i krstjanice Crkve bosanske iskreno nastoje da u svom osobnom i javnom životu ostvare ideal siromaštva u duhu zajedništva Pracrkve, čiji primjer uporno žele nasljedovati, pa se stoga i nazivaju »krstjanima svete vjere apostolske«. Njihov dodir s pripadnicima drugih sljedbi, uključujući tu katare, patarene i valdenze, treba shvatiti u kontekstu borbe marginalnih skupina za mjesto »pod suncem«.

Društveni utjecaj bosansko-humskih krstjana

U našem stoljeću, osobito nakon Drugog svjetskog rata, historičari marksističke orijentacije vide u bosansko-humskim krstjanima i njihovim religioznim istomišljenicima, »prije svega masovni pokret s ideologijom općenarodnog karaktera« i »preteče suvremenog socijalizma u borbi za društvenu jednakost protiv feudalnog plemstva«. ⁴³

Predstavnici krstjana i heterodoksne Crkve bosanske vrlo su cijenjeni u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma. Ban Kulin, vidjeli smo, početkom 13. stoljeća oduševljava se njihovim primjernim životom i naziva ih »odličnim kršćanima«. Prije samog rasapa Crkve bosanske, njezini predstavnici Juraj Kučinić, Stojko Tvrtković i Radmio Vjenčinić, koji se 14. V. 1461. u bazilici sv. Petra u Rimu odriču »manihejskih zabluda«, bili su – prema izjavi pape Pia II. – »vrlo cijenjeni u narodu kraljevine Bosne«.

Tijekom dvoipostoljetne povijesti heterodoksne zajednice Crkve bosanske, njezini krstjani zauzimaju visoke položaje u javnom životu Bosne i Huma, osobito u diplomaciji bosanskih vladara i humskih vojvoda. Viši dostojanstvenici spomenute crkve, »djed« koji je istovremeno i biskup, te »strojnici« – »gosti« i »starci« nose naslov *gospodin*, što je u tadašnjem bosansko-humskom društvu isključiva povlastica bana ili kralja i bosansko-humskih velmoža. Isti sebe nazivaju *dobri ljudi*, *dobri mužje* i *dobri Bošnjani*, što podsjeća na izraz »boni homines« u zapadnih katara. Isti pojam u ranom srednjem vijeku označava kvalificirane svjedoke u sudskim sporovima i vladarskim kancelarijama.

Krstjanin Hval (1404.) dovršava svoj zbornik novozavjetnih i apokrifnih tekstova »v' lěto rožd'stva Hristova 1404 lěto, v' dn'i episkup'stva i nastavnika i svr'šitela cr'kvi bosan'skoi gospodina djeda Radomera«. Kralj Stjepan Tomaš (1443.–1461.) obvezuje se da neće opozvati svoja obećanja dok se ne »posavjetuje s biskupom Crkve bosanske gospodinom djedom Milojem«, a taj je – prema Dubrovčanima – »gospodin i duhovni otac Crkve vaše bosanske«.

⁴² Tekst Radinove oporuke objavljen je više puta. Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 179–182.

⁴³ *Ibid.* str. 112.

Ugovor Dubrovnika i humskog vojvode Petra Pavlovića supotpisuju »mnogopočetni stroinici gospodin 'gost' Radoslav Bradievik i gospodin 'starac' Radosav«.

Odnos bosanskih vladara i vlastele prema krstjanima slijedi politička zbivanja. Kad se nad Bosnom nadvila križarska opasnost, vladari se distanciraju od svojih odanih suradnika krstjana, ali netom vanjski pritisak popusti ovi se opet stavljaju u službu bosansko-humske gospode, koji ne samo da toleriraju njihove religiozne institucije na prostoru inače katoličke Bosne, već ih i organizacijski potpomažu. Kralj Stjepan Tomaš će i nakon svog obraćenja na katolicizam, izražavati javni respekt prema krstjanskim prvacima, pravdajući pred Rimom svoj postupak političkim razlozima.

Bosansko-humski krstjani pripadaju kultiviranom sloju tadašnjeg društva. Mnogi od njih, kao npr. gost Milutin i gost Radin, stavljaju svoje intelektualne i fizičke sposobnosti »u službu bosanske gospode«. Iz krstjanskih redova bosanski vladari i velikaši uzimaju svoje savjetnike, poslanike i posrednike. Krstjanin Vlatko Tumarlić savjetnik je humskog vojvode Pavla Radinovića (15. st.), gost Míaš (1423.) u ime velikog vojvode Sandalja ugovara prodaju Konavala Dubrovčanima. U travnju 1404. Dubrovčani su spremni sklópiti mir s kraljem Stjepanom Ostojom ako ovaj, »koji je i započeo neprijateljstvo, pristane na odštetu za posječene vinograde i šume, spaljene kuće; ako oslobodi zarobljenike, povrati zaplijenjena dobra i potvrdi im stare povlastice koje su imali od kralja, kraljice, knezova i *bosanskih patarena*, kako je to uobičajeno«. ⁴⁴

Gost Radin Butković u političkom životu Bosne i Huma ima ulogu putujućeg ambasadora na relaciji: bosanski dvor – humska gospoda – Dubrovnik. Iako je pouzdanik humskih vojvoda Pavlovića i Stjepana Kosače, u složenim odnosima s Dubrovačkom Republikom, gost Radin spremno prihvaća darove Dubrovčana u firentinskom platnu, novcu i nekretninama (lijepa kuća u gradu pod Srđem) »zbog svoje dobrohotnosti« prema Republici sv. Vlaha i u »znak trajnog prijateljstva«.

Djedu i biskupu Crkve bosanske pripada iznimno mjesto u društvenom životu i u političkim poslovima bosanske države. Vladari srednjovjekovne Bosne, banovi i kraljevi, obraćaju mu se u najdelikatnijim situacijama. Poznato je da ban Stjepan Tvrtko oko 1370. oprašta Stjepanu Rajkoviću i predaje ga »u vĕru dedinju i vse C'rque bosanske i vse krst'ane, da mu se ne more sv'rći vĕra krst'janska ni za jedin uzrok (...) i što ga ne sudi Dĕd i dva Stroinika š njim i tri vlastele župani (...) i da ne (bude) sužanj nikadar dokle je koren u Bosne C'rque Božje, da o tom ima C'rqua statti«. ⁴⁵

Svojim neprijepornim autoritetom, koji mu u bosanskom kraljevstvu nitko ne osporava, djed Crkve bosansko-humskih krstjana redovito posreduje u sporovima između bosanske vlastele i kralja. U izuzetno značajnom pismu, 8. I. 1404. djed Radomer javlja Dubrovčanima da je uspio izgladiti sukob između kralja Stjepana Ostoje i vojvode Pavla Klešića te im savjetuje da učine isto »eda biste sklad i mir' š nim' učinili, jere bi nam' drago da biste u miru (s kraljem) prebivali«. ⁴⁶

Djed bosansko-humskih krstjana prisustvuje zborovima velikaša i sudjeluje u raspravama o političkim i inim prilikama u bosanskoj državi. On je i glavni svjedok

⁴⁴ *Ibid.* str. 116.

⁴⁵ D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, str. 181.

⁴⁶ N. KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest*, II, 65–66.

koji svojim potpisom parafira vladarske povelje. Svojim potpisom i pečatom daje »publicam fidem« pravnim činima javnog i privatnog karaktera.

»Krstjani i krstjanice Crkve bosanske i ostaci ropstva na europskom tlu

Uzorak u Europi udomaćenog ropstva i servilnog služenja u 14/15. stoljeću opravdat će nesavjesni trgovci ljudskom radnom snagom »pripadnošću heretičkoj sljedbi *patarena*«, za koje se govorilo da su »bosanskog tj. poganskog roda, daleko od kršćanske vjere«. Trgovci iz naših jadranskih gradova i luka, napose Dubrovčani, prodavat će pridošlice iz Bosne i Huma u Siracusi, Palermu, Napulju, Marseilleu, Barceloni i drugim mediteranskim gradovima gdje u srednjem vijeku cvjeta ova nečasna trgovina. Mnogi europski hodočasnici i drugi putnici, koji su tijekom 12/15. stoljeća posjetili gradove uz hrvatsku obalu, nailazili su na »robove koji se prodaju poput stoke« a za koje im je bilo rečeno da »žive kao životinje bez reda i zakona« te da potječu iz »bosanskog kraljevstva gdje ima vrlo loših kršćana«.

Iako pojmovi »sclava« ili »serva« u 14. stoljeću i formalno nestaju iz našeg komunalnog zakonodavstva, ipak, pod izlikom da su »bosanskog ili patarenkog roda« mnoge djevojke i žene iz unutrašnjosti, prije svega iz Bosne i Huma, izgubit će slobodu i kao obespravljene ropkinje bit će prisiljene mijenjati gospodare daleko od domovine i obiteljskog ognjišta.

Novija istraživanja otkrivaju tragične sudbine djevojaka iz naših krajeva, poput »Milice (...) iz roda bosanskoga ili patarenškoga«, za koju je kupoprodajni ugovor ovjerovljen 16. III. 1465. u južnotalijanskom gradiću Chio, ili sedamnaestogodišnje Bosanke Vladice (Bladissa), dovedene u Messinu na Siciliji »iz istočnih krajeva«, koju će njezin tadašnji gazda unovčiti za rekordnih sedamnaest unči srebra. U srpnju 1395. u Veneciji se prodaju djevojke Margareta i Ana, koje su »bosanskog ili poganskog roda«, a 1412. sicilski trgovac Gerard Gato iz Siracuse prodaje Bernardu de Castelleto iz Barcelone »sluškinju i ropkinju Kujavu, nekrštenu, patarenku, rodom iz Bosne«. Iste godine u Manfredoniji kod Napulja prodana je jedna »ropkinja, patarenka, iz bosanskih krajeva« itd. Primjera ima dosta, a izgovor je uvijek isti: pripadnost patarenskoj sljedbi, koja se poistovjećuje s poganstvom. Dakle, sljedbenike heterodoksnе Crkve bosansko-humskih krstjana izjednačuje se s nevjernim muslimanima koji na Mediteranu s kršćanima vode krvave osvajačke ratove.

DOMINIKANCI I FRANJEVCI U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Tijekom 13. stoljeća na području srednjovjekovne Bosne pojavljuju se dominikanci i franjevci, prijatelji odbačenih i prezrenih, koji u to prijelomno doba neprimjerenog bogaćenja neznatnog broja feudalaca, trgovaca i novčara na teret sve većeg mnoštva beskućnika, preuzimaju ulogu narodnih tribuna velikog mnoštva siromaha u duhu zajedništva prvih kršćana a prema zamisli izraženoj u krilatici »Nudus nudum Christum sequere«, tj. da samo onaj koji bez igdje ičega može pravo nasljedovati Krista ogoljelog na križu. Na taj način staro monaško geslo »*conversatio morum*«, koje poziva na promjenu osobnog života u duhu redovničkih pravila, dominikanci i franjevci preobrazuju u »*conversatio inter pauperes*«, što će reći da nije više dovoljno *živjeti siromaški*, već treba *živjeti sa siromasima i za siromaha*.

Inicijatori ovih novih odnosa u razdoblju korjenitih promjena ruralne (feudalne) Europe u društvo građana s komunalnom samoupravom, jesu Dominik de Guzman (1170/73.–1221.) iz Stare Kastilije i Franjo Bernardone (1181/82.–1226.) iz Assisija u Umbriji, koji, sa svojim istomišljenicima i nasljedovateljima, svim silama nastoje zaustaviti »zveket oružja« i spriječiti akcije lihvara, vlast novca i nepravedno bogaćenje. »Susret« Dominika i Franje, na koji nas, prema franjevačkim svjedočanstvima, podsjeća neprekinuta višestoljetna tradicija ovih po mnogočemu bliskih redova, stvarno se odigrao u Bosni i širem hrvatskom prostoru, gdje se nastavljači djela »Viteza gospođe siromaštva« i dominikanci zalažu za jednakost i mir u duhu Kristove evanđeoske poruke.

Susret dominikanaca i franjevaca na hrvatskom nacionalnom prostoru zbio se još za života sv. Franje (+ 1226.). Misionari obaju redova, poznatiji kao »Fratres peregrinantes«, u našim krajevima uspostavljaju neku vrst »mostobrana« za susrete Zapada i Istoka: propovijedanje kršćanstva neprijateljskim Kumanima i Tatarima na istočnim granicama Europe, uspostavljanje dijaloga s kršćanskim Istokom, pronalaženje najsigurnijih itinerara za hodočasnike željne posjetiti Isusov grob u Palestini itd. Ovamo spadaju i pojedinci ili manje grupe koje pape ili europski vladari kao ambasadore šalju na Istok. Najpoznatiji su dominikanci Andrija de Longjumeau, Julijan iz Ugarske, Ricoldo de Monte Croace, Vilim Adam, te franjevci Lovro Portugalski, Vilim de Rubrouck, Ivan de Piano Carpino itd. Dvojica najslavnijih, nakon uzbudljivih diplomatskih misija i izleta do Mosula, Tabriza i Zlatne horde, postat će barskim nadbiskupima. To su franjevac Ivan de Piano Carpino (1248.–1252.) i dominikanac Vilim Adam (1324.–1341.).

Misionarska djelatnost dominikanaca i franjevaca upućuje na studij orijentalnih jezika, napose arapskog i kaldejskog (sirskog i perzijskog), što će bosanskim franjevcima u 15. stoljeću biti od neprocjenjive koristi u sporazumijevanju i suradnji s otomanskim gospodarima Bosne, Huma i drugih hrvatskih krajeva pod turskom okupacijom.

U relativno kratkom vremenskom rasponu, između 1225. i 1300. godine, dominikanski su i franjevački samostani gotovo ravnomjerno pokrivali cijeli hrvatski nacionalni prostor, od Istre do Bača i od Varaždina i Virovitice do Dubrovnika i Kotora.

Ako se usporede podaci o životu bl. Sadoka i »Kratko izvješće« o ugarsko-hrvatskim dominikancima Petra iz Bodroga (Sombora?), može se pouzdano utvrditi da su se dominikanci nastanili u Bosni za pontifikata pape Grgura IX. (1227.–1241.). Petar iz Bodroga (pr. 1259.) naglašava da su dominikanci došli u Bosnu na inzistiranje pape Grgura IX. te da su »među krivovjercima u Bosni i Dalmaciji, koji sebe nazivaju *Slavonskom crkvom* (Ecclesia Sclavoniae), gdje je mnogo duša propadalo zbog krivovjernih zabluda (...) dominikanci propovijedanjem i raspravama uporno pobijali krivovjerje i na čudesan način postigli toliko, te su mnoge od krivovjercima i njihove pristaše obratili istini (katoličke) vjere«. Tu su, ističe Petar iz Bodroga, dominikanci »imali i dva samostana, koje su krivovjerci kasnije spalili«. Dubrovački povjesničar Serafin Crijević-Cerva spominje samostan dominikanaca na brdu Blažuj nedaleko današnjeg Sarajeva.⁴⁷

⁴⁷ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 78. S. Krasić opširno raspravlja o misiji dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni (Studia Vrhbosnensia 4, str. 173–239) isto kao i J. Šidak (»Ecclesia Slavoniae« i misija dominikanaca u Bosni, Zbornik filozofskog fakulteta, Zagreb 1955, str. 11–40).

U isto se vrijeme na području Bosne i Huma pojavljuju i franjevci iz Dalmacije i Slavonije. Njihov predani rad bulom »Prae cunctis« 29. III. 1291. potvrđuje papa Nikola IV. Akcijom pape franjevca – Jeronim Masci, provincijal Slavonske franjevačke provincije (1260.–1274.), ni kao papa Nikola IV. neće zaboraviti predani rad svoje subraće na hrvatskom prostoru – postavljeni su temelji buduće *Bosanske vikarije*, čiji redovnici imaju neprocjenjive zasluge za očuvanje katolicizma i hrvatske nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini tijekom četiristoljetne otomanske okupacije i svakodnevnog sučeljavanja s islamom i napadnim srbopравoslavljem.

Prijatelji i zaštitnici siromašnih

Opredjeljujući se i sami za neimaštinu i život od milodara, hrvatski dominikanci i franjevci stoje na strani potlačenih i prezrenih, redovito i najautentičnijih svjedoka Kristove evanđeoske poruke.

I jedni i drugi su u stalnom dodiru s marginalnim ljudima: sirotinjom urbanih sredina, prezaduženim ruralnim stanovništvom, žrtvama demografske eksplozije, ekonomskih i monetarnih transformacija ondašnjeg društva.

Dominikanci i franjevci će, istina, pripomoći latinizaciji bosansko-hercegovačkog katolicizma, ali se u svojim propovijedima služe uvijek narodu razumljivim hrvatskim jezikom, o čemu postoje brojna pisana svjedočanstva. Isti energično pobijaju uvriježeno mišljenje da je siromaštvo rezultat krivnje, dokazujući da je baš takav način svjedočenja bitan uvjet za prihvaćanje evanđelja.

Najstarije sačuvane zbirke njihovih govora dokaz su da se u svojim propovijedima služe jednostavnim narodu razumljivim govorom, utemeljenim na navodima iz Svetog pisma, razumskim dokazima i primjerima iz svakodnevnog života. Po svojim sugestivnim propovijedima nadaleko su poznati bl. Augustin Kažotić iz Trogira (1260/65.–1323.), Šibenčanin sv. Nikola Tavelić (1340.–1391.) i mnogi drugi. U njihovim gotičkim crkvama, u kojima tradicionalni ambon za liturgijska čitanja zamjenjuje katedra ili propovjedaonica, što nas podsjeća na bliskost ovih dvaju redova sa sveučilišnim korporacijama, slušateljstvo sjedi, a po završetku propovijedi (i mise) nerijetko bi se zametnuo teološki dijalog između propovjednika i slušateljstva, način da propovjednik približi vjerski nauk onom dijelu slušateljstva kojemu je bila nedostupna knjiška kultura.

Snaga riječi ima značajno mjesto u srednjovjekovnom kršćanstvu, jer je propovjednikov govor izravno upućen srcu, dok pisana riječ teologa djeluje neizravno, tj. najprije ju treba otkriti, pročitati, što znači da je takav način govora nedostupan ondašnjoj (nepismenoj) većini.

U teološki i bislijski utemeljenom propovijedanju treba promatrati i početni veliki uspjeh djelovanja dominikanaca i franjevac na europskom i, dosljedno, na hrvatskom prostoru, dakle na područjima na kojima crkveni prelati nastupaju s pratnjom i u stilu biskupa-vojnika, koji se obraćaju narodu na latinskom jeziku, dok domaći ruralni kler, kojega Inocent III. uspoređuje sa »psima koji ne umiju lajati«, nije intelektualno i teološki osposobljen odgovoriti sve većim zahtjevima vjernika za autentičnom evanđeoskom porukom. Njihovu ulogu prisvajaju laici, poput valdeza, katara i naših bosansko-humskih krstjana, koji svoje propovijedanje usmjeruju protiv stavova službene Crkve, prijeteći istovremeno jedinstvu vjere i stabilnosti društva.

Iznašašćem *Trećih redova* i podržavanjem laičkih bratstava, dominikanci i franjevci uvelike pomažu produbljivanju religioznog života svjetovnjaka na našem

prostoru, za koje su adaptirali kanonski časoslov, križni put, kronicu i druge pučke pobožnosti namijenjene duhovnom rastu manje obrazovanih.

Prosvjetitelji i vizionari jedinstvene kršćanske ekumene

U teološkom naučavanju i znanstvenom istraživanju studij hrvatskih dominikana i franjevaca usmjeren je njihovom apostolskom djelovanju, osobito na područjima djelovanja heterodoksne Crkve bosanske. U načelu svaki njihov samostan ima po jednog magistra, organizatora samostanske škole i animatora intelektualnog života. Ove samostanske škole, u kojima su na programu »slobodna umijeća« (artes liberales) i teologija, otvorene su i klericima i laicima.

Iako je studij dominikanaca i franjevaca usmjeren intelektualnoj izobrazbi budućih misionara, jer – kako se u »Priručniku« za dominikanske novake ističe – »samo spoznaja Krista, a ne nekakvo *drugo umijeće*, dovodi do blaženstva«, u njihovim se školama ne mala pažnja posvećuje baš ovim *drugotnim umijećima*, pod kojima se podrazumijeva »pjesništvo, gramatika, logika, geometrija, 'computus' ili izračunavanje kalendara, glazba, astronomija i druge znanstvene discipline koje pomažu pri sticanju mudrosti koja nadilazi svaku ljudsku mudrost«. Studij u domovini i na europskim sveučilištima omogućuju našim dominikancima i franjevcima proširiti horizonte za njihovu predanu humanističku i religioznu djelatnost na ovim prostorima. Njihov je humanizam prisutan u intelektualnom utjecaju na sredinu, posredstvom škola i religiozno-didaktičke literature, ljubavi prema knjizi i znanostima, umjetničkom stvaralaštvu i drugim kulturnim aktivnostima.

U povjerenjima im misiji obraćanja bosansko-humskih krstjana i dominikanci i franjevci nerado stoje iza službe »istražitelja heretičke zloće« tj. inkvizitora, u koju ih je mimo volje uvukla srednjovjekovna politika 'dvaju mačeva'.

Nije poznato kada je Grgur IX. investirao dominikance inkvizitorskim pravima u Bosni, ali ih u svom »Kratkom izvješću« Petar iz Bodroga spominje kao takve koji »uz pomoć (pod)kralja Kolomana (gdje su se) propovijedanjem i raspravama uporno borili protiv krivovjerja i na čudesan način postigli toliko, te su mnoge od krivovjeraca obratili istini (katoličke) vjere, dok su *mnogi od onih koji se nisu htjeli obratiti bili po službenicima Kolomana predani ognju*«. ⁴⁸

Papa Inocent IV. službu inkvizicije u Hrvatskoj 1245. povjerava franjevcima Slavonske provincije. Papa Nikola IV., vidjeli smo, 1291. traži od provincijala spomenute franjevačke provincije da u Bosnu uputi dvojicu braće kao inkvizitore. Bulu »Prae cunctis« potvrdit će papa Bonifacije VIII. (29. IV. 1298.). Na temelju ovih dokumenata papa Ivan XXII. godine 1327. proglašava nevažećim akt kojim je ugarsko-hrvatskim dominikancima, na molbu Mateja Zagrepčanina, odobrio da »vode istragu i propovijedaju križarski rat protiv krivovjernih Bosanaca i Slavonaca«. Deset godina kasnije, papa Benedikt XII. konstatira da inkvizitori u Bosni ne mogu obavljati svoju misiju, jer tamošnji »ban (Stjepan II. Kotromanić) i neki velikaši primaju i zaštićuju krivovjerce«.

Povijesna vrela spominju i druga imena inkvizitora u Bosni i Humu, kao što su npr. franjevci Jakov Markijski i Ivan Kapistran, ali ne donose podataka o aktivnosti inkvizicijskih sudova. Od spora oko inkvizicije (1327.) dominikanci se,

⁴⁸ F. ŠANJEK, *Kršćanstvo*, str. 148.

čini se, povlače iz središnje Bosne ali se zadržavaju u Dubici i Bihaću sve do pada tih gradova u turske ruke 1538. odnosno 1592. kada bježe u Jastrebarsko i Ptuj.⁴⁹

Radi osobitog geografskog položaja i specifičnih povijesnih okolnosti, jer se na istočnim granicama Bosne i Hercegovine susreću i prožimaju rimska i grčka civilizacija, ovdašnji dominikanci i franjevci od dolaska u ove krajeve gaje unionistički duh zbližavanja kršćanskog Istoka i Zapada.

Jeronim Masci, provincijal franjevac »Provinciae Sclavonia« (1260.–1274.), prvi je aktivni djelatnik u prilog crkvenog jedinstva na ovom našem prostoru. Kasnije, kao papa Nikola IV. uputio je iskreni poziv srpskom kralju Urošu da sa svojim podacima prihvati sjedinjenje (23. VII. 1288.). Papa se ispričava da osobno ne može do srpskog vladara, ali mu zato šalje dva povjerljiva subrata, Marina iz Kotora i Ciprijana iz Bara, koji su »istina siromašni zemaljskim dobrima ali prebogati znanjem o božanskim stvarima«. Više uspjeha imat će s Uroševim bratom Stjepanom Dragutinom (1276.–1282.), koji će postati katolikom ali kao vazal ugarsko-hrvatskog kralja od kojega je dobio Usoru i Soli te Mačvu s Beogradom. Misiju Jeronima Mascija nastavit će drugi franjevci poput Jakova Markijskog i Ivana Kapistrana.

Dubrovčanin Ivan Stojković, profesor i ambasador pariškog sveučilišta i animator Baselskog sabora (1431.–1438.), vjerovao je u skoro obraćenje krstjana heterodoksne Crkve bosanske (1433.–1434.) i nastojao da predstavnici nacionalnih pravoslavnih zajednica balkanskih država dođu na sabor jedinstva u Basel (1435. do 1437.). Jedino razočarenje doživio je od srpskog despota Đurđa Brankovića (1427.–1456.), koji preko Andronika Kantakuzena i cara Ivana VIII. Paleologa, poručuje kard. Stojkoviću: »Susjed sam Latina i često sam se s njima družio i komunicirao te dobro poznajem njihov jezik, ponašanje i običaje. Baš zato, jer dobro znam što se na njih odnosi, neću poslati poslanike na Sabor«.⁵⁰

U pismu Kalistu III. (4. VII. 1455.) Ivan Kapistran protestira protiv papinog šticienika srpskog despota Đurđa Brankovića, koji na istočnim granicama Bosne potiče nasilno prekrštavanje katolika. Ovaj je »kao neprijatelj Rimske crkve« (tanquam Romanae ecclesiae inimicus) na pravoslavlje »dao prekrstiti« (rebaptizari fecit) vlastitu unuku, kćerku znamenitog borca protiv Turaka, Jánosa Hunyadija (1387. do 1456.).

Kapistranov izvještaj o odnosima katolika i pravoslavnih na granici Bosne i Srbije, sročeni u osamnaest točaka, usredotočuje se na »nasilno pokrštavanje katolika« (violenter christianos catholicos arripiunt baptizando eos) od strane srpskoppravoslavne Crkve, kojoj daje podršku despot Branković. Srpskoppravoslavna hijerarhija pokušava pokrstiti i pristalice bosansko-humskih krstjana, ali se ovi energično odupiru nastojanjima »misionara s Istoka« te – zaključuje slavni propovjednik i branitelj Beograda (1456.) – »ovi radije umiru bez (utjehe kršćanske) vjere nego da prihvate vjeru Rašana«.⁵¹

⁴⁹ O sporu dominikanaca i franjevac u srednjovjekovnoj Bosni usp. istoimeni članak S.A. Jalimana objavljen u CCP, XIII (1989) 23, str. 9–19.

⁵⁰ A. PAVLOVIĆ, *Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća*, CCP, XIV (1990) 25, str. 106–107.

⁵¹ Usp. E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892, str. 225.

BOSANSKO-HERCEGOVAČKI KATOLICIZAM U SJENI POLUMJESECA

Turski prodor u jugoistočnu Europu tijekom 14/15. stoljeća iz temelja će izmijeniti religioznu kartu ovih područja. Teokratsko-islamski imperij ovladat će ne samo Grčkom, Bugarskom, Makedonijom, Albanijom i Srbijom nego i Bosnom, Hercegovinom, Srijemom, a u 16. stoljeću Slavonijom i drugim krajevima »olim inclyti regni Croatiae«.

Posljedice turskih osvajanja bit će porazne osobito za katolicizam, jer je velik broj biskupskih sjedišta na tim područjima utrnuo, dok su mnoge biskupije ostale bez biskupa ili su oni imenovani tek fiktivno, tj. da se očuva vladarsko pravo ingerencije pri izboru biskupa bez ikakve mogućnosti da on stvarno posjećuje i vodi povjerene mu vjernike.

Pravni i stvarni status katolika Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću

Teokratska islamska država načelno priznaje legalnu egzistenciju »narodima svetih knjiga« (Ahl' el-Kitab), tj. Židovima i kršćanima. Djelomična tolerantnost turskih vlasti prema kršćanima, temelji se na tzv. Omarovu zakonu, koji sadrži odredbe o nemuslimanskom pučanstvu u islamskoj državi. Radi se o restriktivnim i diskriminantnim propisima u svezi sa Židovima i kršćanima u odnosu na muslimane – uz vrlo osjetljive razlike u poreznim obvezama za jednu i za drugu skupinu.

Nakon propasti bosanskog kraljevstva (1463.), na Milodraškom polju kod Kiseljaka, Mehmed II. Osvajač izdaje fra Anđelu Zvizdoviću, junačkom kustodu franjevacu Bosne Srebrene, *Ahd-namu*, tj. carsku povelju, kojom određuje da ti »bosanski duhovnici (...) budu slobodni, sigurni i da se bez straha povrate i nastane u zemljama (turskoga) Carstva u svojim samostanima (...) I neka ih nitko ne napada niti ugrožava njih, njihov život, imetak ili crkve«.⁵²

Unatoč *Ahd-nami*, koju u nekoliko navrata potvrđuju Mehmedovi nasljednici, »franjevce i katolički narod u Bosni i u drugim našim krajevima pod turskom upravom pritiskivale bi česte i teške ucjene da se pojedinci iskupe iz tamnica a ponekad i s kolca i od konopca«, jer su turski upravitelji, suci i samozvani nasilnici bili vrlo potkupljivi i »uvijek gladni Rim-papinih i franjevačkih cekina«.⁵³

Do franjevačkog samostana nalazio bi se gostinjac (*musafirhana*) u kojem bi se okupljali turski nasilnici i zlostavljali fratre ako ih ovi ne bi primili i dostatno pogostili. Mnogo je teže bilo običnim vjernicima, o čemu svjedoči biskup Baličević (1588.–1615.):

»Kršćani u Bosni, koji žive pod teškom tiranijom Turaka, već stodvadeset godina plaćaju svake godine porez zvan *tebos*, koji iznosi pet zlatnika za svaku mušku osobu od pet godina na više, zatim porez *kesim* od još po dva cekina na tog istog muškarca te konačno *glavarinu* od pola dukata. Plaćaju i porez *travarinu*, koji iznosi jedan »giulio« po glavi svake sitne stoke, te porez *đovasiju* kad umre glavar kršćanske kuće, bio on muškarac ili žena, što uzimaju za inventar preostalih pokojnikovih stvari; uzimaju polovinu od pokretne i nepokretne imovine te povrh toga i ono što ukradu praveći inventar. Da što više oštete kršćanska dobra, siročadi koja nema najbližeg roda daju za skrbnike Turke. Plaćaju također porez ili kaznu zvanu *mrtvarina*, koja se plaća kad nepoznati počinitelj učini ubojstvo:

⁵² F. ŠANJEK, *Kršćanstvo*, str. 278.

⁵³ K. DRAGANOVIĆ, *Biskup Lučić i njegovo doba*, CCP, VII (1983) 11, str. 53.

tada svi kršćani koji su bliže mjestu gdje je pronađen leš, plaćaju po 400 talira kadiji, vojvodi ili rođacima ubijenog.

Jednom ili dvaput godišnje, uključujući sirotinju i prosjake, svi kršćani plaćaju porez *bonach* za rat u Ugarskoj, koji iznosi polu pšenice, ječma i zobi, jednog ovna, šest litara meda i toliko masla, te jedan dukat po kući. Plaćalo se i od plodova vrta, polja i mlinova. Da se ne bi moralo u rat protiv kršćanskih država, trebalo se »otkupiti« s petnaest, dvadeset i više dukata po glavi.

Svake tri do četiri godine uzimao se porez u krvi (*devširma*), sad iz jednog sad iz drugog mjesta, ponekad iz cijelog bosanskog kraljevstva. Turci su uzimali po tri-sto, petsto ili tisuću dječaka od deset-dvanaest do dvadesetpet godina, ako nisu bili oženjeni. Mnogi su se zbog toga prije vremena ženili, a mnogi su bježali u druga mjesta te su njihovi stariji bili prisiljeni nagoditi se s otimačima. Turski službenici nisu međutim nikad odlazili a da nisu uzeli onoliko dječaka koliko im je bilo određeno.⁵⁴

Dječake se odvodilo u Sarajevo: najprije su prevođeni na islam, a zatim su otpremani u središte Carstva na dalje izučavanje ratnih umijeća i vjerskih disciplina.

Nasilni pokušaji islamizacije

Početak turske vladavine na teritoriju Bosne i Huma nije bilo nasilne islamizacije. Na islam se prelazilo radi očuvanja društvenog ugleda i gospodarskog položaja iz prethodnog razdoblja.

Val nasilne islamizacije Bosne i susjednih hrvatskih krajeva najjači je, čini se, početkom 17. stoljeća. Isusovac Bartol Kašić, koji 1613/14. obilazi Slavoniju, Srijem i dio Bosne, ističe da su se mnogi kršćani iz navedenih područja »poturčili«, tj. da su prigrlili islam. Izjavu hrvatskog misionara potvrđuje Albanac Petar Mazarek (Masarecchi), koji je kao apostolski vizitator 1624. pohodio Srijem, Slavoniju i Bosnu od Olova, izjavljujući da je samo »na području (Kraljeve) Sutjeske prethodnih godina od (katoličke) vjere otpalo šest do sedam tisuća duša«. Nagli pad broja katolika u Bosni posvjedočuju izvješća bosanskih biskupa Franje Baličevića (1612.) i Jeronima Lučića (1637.), franjevačkih provincijala Nikole Brajkovića, Martina Brguljanina, zapisi povjesnika Filipa Lastrića i drugih.⁵⁵ Austrijski diplomat Benedikt Kuripešić na proputovanju kroz Bosnu 1530. primjećuje da su u »Kraljevstvu Bosni tri nacije i tri vjere: Prvo su stari Bošnjani; oni su rimske kršćanske vjere (...) Drugi su Srbi (...) došli iz Smedereva (...) Treća nacija su pravi Turci, ratnici i činovnici, (i oni) koji su zbog mladosti i lakomislenosti prešli na tursku vjeru«.⁵⁶

Bilo je masovnih prelaza i prije 17. stoljeća. Jedan anonimni turski izvor iz 1585. potvrđuje da je kršćanski narod u Bosni teško podnosio porez *džizju* (glavarinu) i druge šerijatske daće, pa su mnogi odlazili sa stoljetnih ognjišta, što je turska administracija nastojala zaustaviti iz čisto ekonomskih motiva. Tako je bosanskim kršćanima savjetovano da će se osloboditi nepopularne *džizje* ako iz svakog sela

⁵⁴ *Ibid.* str. 57–58.

⁵⁵ O valu islamizacije u početku 17. st. usp. D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, str. 150–217; K. DRAGANOVIĆ, *Biskup Lučić*, str. 58–64.

⁵⁶ Usp. B. KURİPEŠIĆ, *Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I. von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, Augsburg 1531 (anast. izd. J. Džambo, Bochum 1983).

po jedan muškarac primi muslimansko ime i jednostavno svoje (krsno) ime prevede u tursko: tko se zvao Živko, ubuduće će nositi ime Jahija; Vuk će se nazvati Kurt, itd. Čim su se prozvali muslimanskim imenima, *džizja* im je ukinuta. Tako su na području Bosne nastale tri vrste vjernika: jedni su se »povelili za svjetlom Božjim i postali *muslimani*«, drugi su ostali »u propasti bezvjerja«, tj. nastavili su živjeti kao *kršćani* (katolici, pravoslavni itd.), a treći – bojeći se represalija – bili su *naizgled muslimani, ali su u skrovitosti obavljali kršćanske običaje* svojih očeva, pa se i »danas zovu *poturi*, tj. napola kršćani a napola Turci (muslimani). Uzimanje turskog (muslimanskog) imena značilo je zapravo postati muslimanom, o čemu svjedoči narodna izreka iz okolice Visokog: »Hajdemo čakom u Visoko promijeniti ime«. ⁵⁷

Evo i svjedočanstva zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödyja od 24. XI 1536:

»Oba sandžaka, Bosanski i Smederevski, izdali su proglas, da će svi oni, koji priznaju vlast turskog cara (...) steći mir i slobodu. I ovo mogu smjelo ustvrditi, da je poslije osvojenja Broda, zajedno s onima, koji su bijedno pali u ropstvo, *više od četrdeset tisuća ljudi otpalo od kršćanske vjere* i svakim danom otpada ih sve veći broj, držeći, da će ono života, što im preostaje, lakše proživjeti u mirnijim vremenima.

I naši podložnici, čuvši za slobodu, koju su Turci proglasili, tako su postali napadni, te se bojim, da će jednoga dana i plemići i seljaci jednodušno izjaviti vjernost Turcima tako da ja ni u svojoj kući nisam siguran«. ⁵⁸

Masovne seobe i pravoslaviziranje Bosne i Hercegovine

Do osnutka rimske »Kongregacije za širenje vjere«⁵⁹ u mnogim hrvatskim krajevima pod turskom vlašću gotovo da i nije bilo svećenika koji bi podržavali vjeru u narodu. Osim toga, položaj katolika u Turskom carstvu bio je otežavan i činjenicom da je Rim, središte zapadnog kršćanstva, bio glavni nositelj otpora i organizator ratova za oslobođenje kršćanskih zemalja. Brojni nameti i podređeni položaj katolika, vidjeli smo, prouzrokovao je masovnu seobu Hrvata iz Bosne i Hercegovine u slobodnu Hrvatsku, na teritorij mletačke Istre, u Gradišće (Austrija), Molise (Italija), oko Požuna (Bratislava) i drugdje, dok se dio pravoslavizirao (Srijem, istočna Hercegovina).

Istina je da su pravoslavci bili u povlaštenijem položaju u odnosu na katolike, jer su predstavnici nacionalnih pravoslavnih crkava Balkanskog poluotoka ostali na turskom području i otomanske su ih vlasti priznale kao predstavnike naroda i sabirače poreza, ali su i ovi prelazili na kršćansku stranu, pa se s obje strane granice na nekadašnjem katoličkom tlu oblikovao širok pravoslavni pojas.

Noviji srpski crkveni povjesničari poput Dušana Kašića⁶⁰ nastoje srpsku pravoslavnu Crkvu (SPC) predstaviti u ulozi »majke-udovice«, koja je nakon propasti nacionalne države »silom okolnosti došla na čelo nacije«. Povjesnik Kašić i njemu slični prelaze, međutim, preko činjenice da je ova pod otomanskom vlašću za-

⁵⁷ M. BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, II, Zagreb 1883, str. 13.

⁵⁸ D. MANDIĆ, *Etnička povijest*, str. 186.

⁵⁹ *De propaganda fide*, 1622.

⁶⁰ *Srpska crkva pod Turcima*, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti, Beograd 1969, str. 139; N. CRNKOVIĆ, *Povijesne zablude*, CCP, XIII (1989) 24, str. 125.

držala gotovo sve svoje posjede i prihode iz prethodnoga razdoblja i dotadašnju granicu između Istočne i Zapadne crkve znatno pomaknula prema zapadu i na sjever, proširivši svoju jurisdikciju do krajnjih granica otomanskog carstva. Ne treba onda biti odveć dovrtljiv da bi se shvatilo zašto današnja beogradska boljševičko-pravoslavna propaganda baš na potezu Karlobag – Karlovac – Virovitica postavlja zapadnu granicu imaginarne »velike Srbije«.

Nakon eksodusa kosovskih Srba s patrijarhom Arsenijem III. Crnojevićem (1690.), »srpski hijerarzi često vrše pritisak na katoličko stanovništvo, osobito zahtijevanjem poreza, što znatno napinje međukonfesionalne odnose«. ⁶¹

Tursku osvajačku vojsku u 15/16. stoljeću slijede pravoslavni *martoloz*i (novogrčki »harmatolós«, grešnik), pomoćne čete koje su zaposjedale osvojene krajeve i čuvale tursku granicu. Tako se u Bosni i drugim našim krajevima širilo pravoslavlje. Uz pravoslavce idu i njihovi popovi i vladike, koji u hrvatskim krajevima pod turskom okupacijom pokušavaju franjevce, svećenike glagoljaše i Hrvate-katolike podrediti svojoj vlasti, želeći i od njih ubirati različite pristojbe. U Bosni i Hercegovini katolički svećenici i redovnici pravoslavnim vladikama plaćaju tzv. *bradari*nu, posebnu pristojbu za dopuštenje da smiju brijati bradu. Pečka patrijaršija, koju 1557. obnavlja Mehmed Sokolović, namjestivši za patrijarha rođenog brata Makarija, u dosluhu s turskim vlastima, za svakog katoličkog svećenika godišnje ubire po deset dukata i još stotinu za njihovog biskupa!

Utjerivanjem ovih poreza htjelo se katolicima u Bosni i Hercegovini nametnuti priznavanje jurisdikcije grčko-pravoslavne hijerarhije. O tome svjedoče sačuvani dokumenti. Kako se sve to moralo kupiti, katolici su – da bi sačuvali slobodu morali prikupiti velike svote novca. Poznate su dvije sudske rasprave s pravoslavnim patrijarhom, održane 17. III. 1699. u Sarajevu i 14. VIII. 1760. u Travniku, za koje su katolici potrošili 7000.000 jaspri i 4.000 dukata. Zato je franjevački povjesničar Filip Lastrić u prilogu Farlatijevom djelu »Illyricum sacrum«, IV/87, otvoreno napisao: »Mi u njima (tj. u pravoslavcima) imamo ljuće dušmane nego li su sami Turci, jer nikada (pravoslavni) ne prestaju raditi na tome da nas sprave pod svoju vlast«. ⁶²

Trebinjski biskup Antun Primi (1699.) javlja u Rim da pravoslavni vladika traži od katolika šest vrsta poreznih nameta. U manastiru Duži čuva se ferman sultana Mahmuda I. iz 1731. u kojem se traži da »svećenstvo Latinske crkve u Bosni napusti svoje nevrjedne kanone i prizna (pravoslavnog) patrijarhu te ga sluša (...) i u stvarima zakona samo se na njega obraća«. ⁶³

U izvješću biskupa Jeronima Lučića (25. VI. 1639.) opisan je požeški slučaj. Carigradski i pečki patrijarh pošalju za tu priliku promoviranog vladiku Jevrema, redovnika manastira u Duži (Trebinje) ili Zavali (Popovo polje), s ciljem da franjevce i katolike nastanjene između Save, Drave i Dunava stavi pod nadležstvo pravoslavne patrijaršije.

Došavši u Požegu, vladika Jevrem i vikar mu Radojica, uz preporuku budimskog Džafer-paše i neposrednu pomoć turskih oružnika, pozovu fratre, pripadnike svjetovnog klera i uglednije katolike pred sud. Budući da katolička strana nipošto

⁶¹ J. TURČINOVIĆ, *Katolička crkva u južnoslavenskim zemljama*, Zagreb 1973, str. 27.

⁶² F. LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije*, izd. A. ZIRDUM, Sarajevo 1977, str. 210–211.

⁶³ K. DRAGANOVIĆ, *Biskup Lučić*, str. 65, bilj. 130.

nije htjela pristati na zahtjeve vladike Jevrema i na sebe navući još i porezni jaram pravoslavnih crkvenih vlasti, ovome – uz pomoć turskih oružnika – pođe za rukom uhititi pet franjevaca iz našičkog samostana i više uglednijih građana, koje preko Osijeka otpreme veziru u Budim. Mijo Novoselac uspije pobjeći iz uzništva i ispriprovjediti sudbinu ostalih, što je dovelo do pobune katolika đakovačkog i požeškog kraja. Ustanici u tvrđavi sv. Jurja kod Požege nađu vladiku u društvu s lokalnim kadijom i pašinim ćehajom. Vladika Jevrem pokuša ustanike napasti sabljom ali pade pogođen kuburom.

Vikar Radojica u međuvremenu opljačka franjevački samostan u Velikoj te na povratku uhvati nekog mlinara katolika kojemu dade oderati »kožu na kajiše«.

Biskup Lučić naglašava da je Božja pravda dostigla krivce. Sultan je naredio da se Džafer-pašu dovede u Beograd, gdje je zadavljen svilenom uzicom, dok je požeški alajbeg poludio a vikar Radojica bude obješen.⁶⁴

Franjevci i svećenici glagoljaši

Crkvena organizacija u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću nije sasvim utrnula. Ova područja, osim bosanskog, zastupaju također i biskupi koji rezidiraju u Makarskoj, Beogradu i Dubrovniku (trebinjsko-mrkanski). Bosanske biskupe imenuje Rim u dogovoru s tamošnjim franjevcima.

Franjevačka provincija Bosna Srebrena imala je jednu od najistaknutijih uloga u povijesti hrvatskog katolicizma. Uz goleme žrtve, franjevci su obnovili katoličku Crkvu i sačuvali hrvatski nacionalni identitet katolika ne samo u Herceg-Bosni nego i u Slavoniji, Srijemu i drugim područjima tzv. »turske Hrvatske«.

Zanimljivo svjedočanstvo o uspješnom franjevačkom djelovanju u vrijeme turskog osvajanja Herceg-Bosne dao je carigradski patrijarh Genadij Skolarios (1453. do 1465.) u pismu upućenom 1454/56. redovnicima sinajskog manastira. Posredstvom nekadašnjeg mileševskog metropolita Davida, herceg Stjepan Vukčić Kosača poslao je pomoć sinajskim monasima. Znajući da je humski vojvoda »kutuger« (bogumil), ovi pitaju mogu li uzeti darove od inovjerca, na što ih patrijarh uvjerava da je humski vojvoda »kutuger« samo u javnom nastupu, »iz straha za vlast«, dok je u duši »po raspoloženju kršćanin (tj. pravoslavac), pa stoga i šalje milostinju (...) kad ne bi bio kršćanin, ne bi trebalo da uzalud baca svoj novac«.

Sinajski monasi prigovaraju i »episkopu bosanskom, jer ne služi liturgiju u manastiru nego u privatnoj kući«. Patrijarh umiruje monahe:

»Što se tiče episkopa bosanskog, on je *pravoslavac jer je Srbin* (koji se nakon pada Mileševa 1444. sklanja na dvor Stjepana Kosače). I kao što neki *latinski učitelji* (tj. franjevci) učiniše *kad su došli u jedan dio Bosne i tamo mnoge od kutugera* (grčki naziv za 'bogumile', ovdje se konkretno misli na bosansko-humske 'krstjane') *učinili podložnicima Rimske crkve*, tako je i on (tj. mileševski ex-metropolit David) uznastojao da samovladara hercega (tj. Stjepana Kosaču, gospodara Huma) u drugom dijelu Bosne (tj. u istočnoj Hercegovini) – i koje god je tamo mogao – učini pravoslavnim kršćanima, podložnicima naše Crkve. Kad bi to učinili i neki od naših! Ali gdje ima takve revnosti?«⁶⁵

⁶⁴ *Ibid.* str. 66–67.

⁶⁵ A. PAVLOVIĆ, *Katolici i pravoslavni*, str. 96–97.

U općoj nestašici klera u Herceg-Bosni i na dalmatinskim područjima pod turskom okupacijom, franjevci nalaze podršku u popovima glagoljašima, liturgijskim i kulturnim nastavljačima tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša. Ovi se svećenici služe rimskim obredom i narodnim jezikom, uz upotrebu glagoljskog pisma ili još češće mnogo praktičnijom bosančicom.

Pod pokroviteljstvom dalmatinskih biskupa (Zmajević, Bianković, Bizza) budući se glagoljaši školuju u Italiji (Fermo, Loreto) i u domovini (Priko kod Omiša, Zadar) uz financijsku podršku rimske *Propagande* (Kongregacije za širenje vjere) i materijalnu pomoć svojih obitelji i rodbine. Njihovo teološko znanje nije uvijek na visini odgoja potridentskog klera, jer se uglavnom temelji na asimilaciji Bellarminova i Kanizijeva katekizma i teološkim priručnicima domaćih autora (Kadčićevo »Boggoslovje dilloredno«, Dobretićeva »Moralna bogoslovicza« itd.), ali su cijenjeni kao pobožni i revni svećenici. Zbog skromnog znanja (nazivaju ih »jezgrašima«, koji poznaju tek osnove kršćanskog nauka) glagoljaši su cijelog života bili neka vrsta nižih kapelana, vezanih uz rodno mjesto, iako su u krizno doba nestašice svećenika dobro dolazili kao pomoć redovničkom kleru, o čemu svjedoče i »Sumnje« Bartola de Alverna papi Grguru XI. (1371.).

Duhovni profil herceg-bosanskih katolika

Nije lako rekonstituirati duhovni profil herceg-bosanskog katolicizma pod turskom okupacijom. Vrhovne norme izražene su u odredbama Tridentskog koncila, modeli u kršćanstvu zapadnih romanskih naroda, a njihova primjena u rukama apostolskih vikara i klera najčešće iz franjevačkih redova. Iako se pastoralni rad temelji na katehizaciji, možda i više nego u zemljama kršćanskog Zapada, u svijesti herceg-bosanskih Hrvata katolika susreću se »relikti pretkršćanskog doba, orijentalni islamski osjećaj života, katolička konfesionalna etika i kršćanska nada«.⁶⁶

Život u kućnoj zadruzi, primjeren bosansko-hercegovačkim katolicima za turske vladavine, uvjetovao je određeni radni i etički odnos, koji se odražavao u čvrstom seksualnom moralu. Za zimskih bi se sijela pjevale junačke pjesme i pripovijedale dogodovštine iz narodne prošlosti, a u korizmeno bi se vrijeme učio »krtjanski nauk« i čitalo neko nabožno štivo.

Obrazovanje herceg-bosanskog puka bilo je u konfesionalnoj nadležnosti, jer se jedine onovremene škole nalaze u franjevačkim samostanima, gdje su redovnici poučavali ne samo kandidate za franjevački podmladak nego i nadarenije svjetovne dječake koji nisu namjeravali stupiti u klerički stalež. Opismenjavanjem stanovništva bavili su se župnici i drugi entuzijasti po selima. Provincijal fra Anto Gabeljak 1685. piše *Propagandi* da »u Bosni ima više ženskog svijeta i pastira, koji znaju čitati i pisati, nego npr. u zadarskoj nadbiskupiji«.⁶⁷

Iako misionari i apostolski pohoditelji općenito hvale vjeru i moralno ponašanje herceg-bosanskih vjernika, u narodu vlada dosta veliko neznanje o vjerskim istinama.

U Bosni se od davnine u vrijeme posta katolici uzdržavaju ne samo od mrsnih jela nego također od mliječne hrane i od jaja, ali zato mnogi ne znaju Očenaš,

⁶⁶ S.M. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, Zagreb 1971, str. 47.

⁶⁷ Usp. S. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, str. 48 (prema Jelenićevoj knjizi *Kultura i bosanski franjevci*, I, 211).

Zdravomariju i Vjeronanje. Krštenje i sakramenti dijele se po kućama, a u nedostatku svećenika pričešćuju svjetovnjaci, nerijetko i s neposvećenim hostijama.

Praznovjerje sa srednjovjekovnim ordalijama zastupljeno je u svim predjelima »turske Hrvatske«, naročito u Bosni. O praznovjerju herceg-bosanskih katolika izvještava biskup fra Grga Ilijić Varešanin (1783.–1813.): »Čaranja, čini, gatanja i vraćanja koje zašto ispitivanja zapovidamo da se sasvim iz Puka pravovirnoga iskorijene. Što je opaćije, što li budalastije, nego, na priliku, kozje i ovčje dlake o komoštre ili oko veriga od ognjišta vezati, da ozdravi marva od nutarnjih crvi? Što se ružnije i otrovnije izmisliti može nego otvarati grob i iz njega vaditi ljudsko salo te od njega napraviti svijeću ne bi li se pomoću nje lakše našlo i iz zemlje izvadilo blago? Što je grišnije nego izazivati Boga, vadeći golom rukom usijani čelik ili maziju iz vrile vode, kako bi se dokazalo da je netko prav, ako mu ruka ostane zdrava, od onoga u čemu je bio optužen da je kriv? Što se našoj svetoj viri više protivi, nego tražiti vračare i pitati ih tko je što komu ukrao ili što će se nekome dogoditi? Ova i slična praznovjerja, koja ovdje ne treba nabrajati, hoćemo i zapovidamo da se posve iskorijene iz Puka Božjega.«⁶⁸

SVJETIONICI NADE

Unatoč neznanju i negativnostima, neizbježnim posljedicama »snalaženja« u dugotrajnom služenju osvajaču, Crkva i kler u Bosni i Hercegovini bili su svjetionicima nade hrvatskom katoličkom narodu pod otomanskom vlašću.

Uz popa Marka Mesića (1640.–1713.), župnika u Brinju i borca za oslobođenje Like, franjevca Luke Imbrišimovića Sokola (1620.–1698.), vođe ustanka za oslobođenje Slavonije, herceg-bosanski kler uvijek je na čelu otpora koji Hrvati-katolici ovih područja pružaju otomanskom osvajaču. Hrvati iz okolice Stoca i gabeoske prodoline, osokoljeni svojim duhovnim pastirima koje predvodi don Ivan Musić, župnik danas tragično razorenog Ravnog, u lipnju 1875. dižu »Hercegovački ustanak«, koji označuje i kraj otomanske vlasti nad Herceg-Bosnom (Berlinski kongres, 1878).

Pravedne težnje za oslobođenjem herceg-bosanskih katolika podupire fra Paškal Buconjić (1834.–1910.), kustos hercegovačkih franjevaca, koji u »Predstavci europskim državama« daje svojevrsnu fotografiju Hercegovine pred i u vrijeme ustanka. Buconjićev »Kratki osvrt na namete« u Herceg-Bosni oslikava teške prilike kršćana-katolika, koji sedamdesetih godina minulog stoljeća plaćaju turskim vlastima dvadeset i jednu vrstu poreza, uz stalno uznemirivanje od strane aga i »medžlisa«.

Prosvjetitelj herceg-bosanskih Hrvata i narodni tribun fra Paškal Buconjić predlaže i »izlaz iz toga zla i lijek tolikim nevoljama« formuliran u četiri točke:

1. Kršćani odlučuju radije umrijeti nego podnositi toliko ropstvo. Zato ih treba pustiti da oružjem traže svoje oslobođenje. I ako im se ne pruži pomoć, imaju bar pravo da se ne prave smetnje njihovu pothvatu i da se ne pomaže tlačitelj.
2. Ili ćemo biti prisiljeni zamoliti koju kršćansku silu da nam ustupi kutak zemlje da svi iselimo i napustimo ovu nesretnu zemlju na koju padaju tolika prokletstva.
3. Ili bi se sile trebale sporazumjeti sa sultanom da se od Bosne i Hercegovine učini autonomna država, ovisna o sultanu s kršćanskim vladarom izvana a nikako odavde.

⁶⁸ S.M. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, str. 51 (izvorni tekst posuvremenio redaktor).

4. Ili bi se, konačno, sile morale dogovoriti i odmah uspostaviti jače vojne posade u važnijim središtima pokrajine, te da njihovi predstavnici uđu u glavnije medžlise kao suci, dok se stvari ne srede i osigura život, čast i imovina kršćana, te građanska i vjerska ravnopravnost.⁶⁹

Hrvatska nacionalna ideja katolika Herceg-Bosne jača u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda i kasnije. Hrvati Herceg-Bosne preporodne ciljeve pretpostavljaju nacionalnom oslobođenju. U tom kontekstu vrlo je znakovit apel lista »Glas Hercegovca«, koji se 19. XII. 1891. obraća »bosanskim i hercegovačkim Hrvaticam« s pozivom na obranu narodnog jezika, koji da je »prorok slave (...) za koji se Hrvat i oružja hvatao, vojevao i umirao«, jer ako »zatareš narodni jezik, zatro si narod; po jeziku narodi vjekuju i gospoduju: kad im ga otmeš, sluguju«.⁷⁰

Ilirska tradicija i Strossmayerov utjecaj značajno su prisutni u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom (1878.–1918.).

Nadbiskup vrhbosanski dr. Josip Stadler (1882.–1918.) neumorno se zalaže da »Bosna i Hercegovina što prije uraste u civiliziranu kršćansku Europu« (Tomislav J. Šagi-Bunić). Iako »izložen unakrsnoj vatri i s lijeva i s desna, na onakvoj međukonfesionalnoj vjetrometini i unutarkatoličkom propuhu«, ne samo da će se održati nego i »stvoriti udivljenja vrijedna djela«.⁷¹

Crkvena organizacija, koja je za četiristoljetne turske okupacije pod jakim utjecajem franjevaca Bosne Srebrene, nije čini se odgovarala interesima austrougarske vlade. Po mišljenju mons. dr. Kokše, u igru oko Bosne »ulaze (...) te djeluju i veliki ljudi i velike ideje. Lav XIII. okreće se prema Istoku i slavenskom svijetu«. Tu je i neizostavna ličnost Josipa Jurja Strossmayera, koji je sebe »smatrao predstavnikom i zaštitnikom Hrvata i Južnih Slavena u Crkvi (...) Ta uloga – bez ikakva naslova, imenovanja ili službenog položaja – bila (je) priznata Strossmayeru *de facto* i od same Rimske kurije, na veliko negodovanje i čestu srdžbu austrougarske diplomacije«. (Đ. Kokša, »Uspostava redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881.«, *Studia Vrhbosnensia* 1, Sarajevo 1986, str. 30–31).

Ugovorom Svete Stolice i Austro-Ugarske (8. VI. 1881.) i bulom »Ex hac augusta« (5. VII. 1881.) uspostavljena je redovita hijerarhija. Na tlu Herceg-Bosne uspostavljena je vrhbosanska nadbiskupija i metropolija sa sjedištem u Sarajevu te dvije sufraganske biskupije, banjalučka i mostarska, dok drevnom trebinjskom dijecezom i dalje upravlja dubrovački biskup (1890.). Pod mostarskom se biskupijom od 1969. podrazumijevaju područja mostarsko-duvanjske i trebinjsko-mrkanjske biskupije.

U ozračju katoličkog i nacionalnog preporoda Herceg-Bosne tijekom 19. stoljeća ne male zasluge ima i redovništvo. Uz sveprisutne franjevce, tu su trapisti (Deli-bašino selo kod Banja Luke, 1869.), isusovci (Travnik, 1882.), kongregacije Sestara milosrdnica (Sarajevo 1871, Derventa 1872, Livno 1874), Klanjateljica predragocjene krvi Isusove (Nazaret kod Banja Luke, 1879.), Kćeri Božje ljubavi (na poziv ndb. Stadlera 1882. stižu u Sarajevo i otvaraju prvu učiteljsku školu na teritoriju Bosne), Služavke malog Isusa (1890. utemeljio ih je ndb. Stadler), Školske sestre Trećeg reda sv. Franje (Mostar, 1910.) itd.

⁶⁹ Usp. A. NIKIĆ, *Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini 1875*, CCP, V (1981) 8, str. 87–88.

⁷⁰ A. NIKIĆ, *Djelovanje hercegovačkih franjevaca*, Mostar 1986, str. 25.

⁷¹ Ž. PULJIĆ u predgovoru zbornika nadbiskupu Stadleru (*Studia Vrhbosnensia* 3, Sarajevo 1989, str. 10).

Osnivanjem pjevačkih društava, knjižnica i čitaonica, a posebno utemeljenjem »Napretka« (1902.), hrvatskog društva za podupiranje školovanja obrtničkog podmlatka, đaka i studenata, bosansko-hercegovački katolici uključuju se u Hrvatski katolički pokret. Herceg-bosanski kler aktivno podržava organiziranje Hrvatskog katoličkog seniorata i Hrvatskog orlovskog saveza. Aktivan je i u osnivanju Hrvatske pučke stranke i lista »Narodna sloboda« (1919.).

Suvremeni herceg-bosanski katolicizam – zajedno s Crkvom u Hrvata – provodi svoj »aggiornamento« u duhu smjernica Drugog vatikanskog sabora i uloge kršćana u preobrazbi svijeta.⁷²

Po jeziku narodi vjekuju

»Glas Hercegovca« od 19. i 23. XII. 1891. podsjeća na presudnu važnost jezika u životu svakog naroda, jer »po jeziku narodi vjekuju i gospoduju, a kad im ga otmeš – sluguju«. I nastavlja: »Ne plašite se truda i napora, na znojnom čelu se lovor list najljepše zeleni«!

Plejada učenih muževa i u knjigu zaljubljenih žena, anonimnih i poznatih, stoljećima na herceg-bosanskom prostoru njeguju svoj narodni hrvatski jezik, znanost i umjetnost.

Prethode svećenici glagoljaši, usko povezani s dalmatinskim literarnim krugom. Godine 1239. na području Bosanske biskupije dubrovački dominikanci Mihovil i drugovi propovijedaju narodu razumljivim jezikom. Istim se jezikom služe i bosansko-humski krstjani, koji pišu glagoljicom i bosančicom. Iz njihovih su redova i poznati prepisivači biblijskih tekstova i iluminatori: Stanko Kromirjanin (1393.), krstjanin Hval (1404.), kopist Butko (1403.–1405.), Tvrtko Pripković (početak 15. st.), krstjanin Radoslav (1443.–1461.) i mnogi drugi.

Franjevci su na tlu Bosne i Hercegovine već sedam stoljeća svjetionici vjere i kulture. Njihova je prisutnost posebno značajna od 15. stoljeća kada Herceg-Bosna dolazi pod otomansku vlast. Franjevci su takoreći jedini katolički kler, zaštićen *Ahd-namom* Mehmeda II. Osvajača, koji su i službeno građani Turskog carstva. Odatle prate turske čete, što je ovjekovječeno krilaticom: »Kuda Turčin s ćordom (sabljom), tuda fratar s torbom«. Tako su franjevci proširili svoju misionsku i prosvjetiteljsku djelatnost na golem prostor od Budimpešte i Temišvara do Šibenika i granica dubrovačke Republike. Na tom prostoru u presudnim stoljećima otomanske okupacije djeluje Bosna Srebrena. Iz nje potječu i mnogi nadareni redovnici, koji će svojim umom i znanjem zadiviti kršćanski Zapad. Jedan od takvih je i Juraj Dragišić iz Srebrenice (1450.–1520.).

Prodorima turske vojske stvara se i nova demografska slika nekih hrvatskih krajeva. Mnogo je Hrvata izginulo u neprestanim borbama, o kojima svjedoče pop Martinac (1493.), Marko Marulić (1522.) i drugi. Neki su potražili sigurnost u sjeverozapadnim krajevima »ostataka nekoć moćnog Hrvatskog kraljevstva« ili u susjednim zemljama, dok su se u njihova napuštena ognjišta naseljavali islamizirani stanovnici i pravoslavci koji su dolazili kao pomoćne čete turske vojske (martolozii). Franjevački su samostani bili dušobrižnička središta, kulturna žarišta i odgojne ustanove. Trebalo je očuvati hrvatsku nacionalnu svijest, tješiti i hrabriti katolike.

⁷² Usp. M. ZOVKIĆ, *Provedenost i provodivost Drugog vatikanskog sabora u Vrhbosanskoj metropoliji*, Studia Vrhbosnensia 1, Sarajevo 1986, str. 335–359.

Teološko-odgojna djelatnost franjevac Bosne Srebrene svodi se na pisanje i tiskanje knjiga na hrvatskom jeziku, često na bosančici, kao pripomoć svećenicima ili kao molitvenike i katekizme za obiteljsku upotrebu. Tu se svojom djelatnošću – koja ima izuzetnu važnost za standardizaciju hrvatskog jezika na područjima pod turskom dominacijom – posebno ističu Matija Divković, Stjepan Matijević, Ivan Ančić, Stjepan Margitić, Tomo Babić, Filip Lastrić, Jeronim Filipović, Augustin Miletić, Marijan Jakovljević i drugi. Uz vjersku pouku, hrvatskim se jezikom odgajala i podržavala nacionalna svijest u kleru i u narodu.

Iz nacionalne perspektive važna su i djela iz povijesti. Uz samostanske ljetopise, u kojima su zabilježena zbivanja u samostanima, bližoj i široj okolici – Fojnička kronika, »Tabula od ministara« Andrije Šipračića-Dubočanina te Lašvaninov, Benićev i Bogdanovićeve ljetopis – Filip Lastrić-Očevac (1700.–1783.) svojim »Pregledom starina Bosanske provincije« postaje začetnik kritičke povijesti Bosne i Hercegovine. Lastrić svojim djelom budi nadu u oslobođenje, ali i odgaja generacije franjevac. Bit će oslonac grupi herceg-bosanskih franjevac koji su se priključili ilircima i na tlu Bosne i Hercegovine promovirali ideje hrvatskog narodnog preporoda: Ivan Franjo Jukić, Grgo Martić, Martin Nedić, Marijan Šunjić, Filip Kunić, Bono Perišić i drugi, koji su skupljanjem hrvatskog narodnog blaga i tiskanjem časopisa »Bosanski prijatelj« postavili temelj suvremenoj hrvatskoj kulturnoj djelatnosti u Bosni i Hercegovini.

Franjevci su svjesni da je Bosna i Hercegovina u svojoj povijesti bila u sastavu zapadnih, hrvatskih krajeva, da se u njoj hrvatska kultura razvijala u posebnim okolnostima, različitim od onih u sjevernoj i južnoj Hrvatskoj, što je dovelo do pojave *bošnjaštva*. Suprotstavljajući se tome, Josip Dobroslav Božić je jasno isticao kako je on *Hrvat iz Bosne*. Njegove ideje nastavit će povjesničari i drugi djelatnici poput Mije Batinića, Jerka Vladića, Radoslava Glavaša, Julijana Jelenića, Dominika Mandića i drugih.

* * *

Kao integralni i konstitutivni dio Crkve u Hrvata, hercegbosanski katolicizam uspješno povezuje religiozna iskustva hrvatskog sjevera i juga, a svojim istančanim osjećajem prema kulturnim i duhovnim vrednotama susjeda i svojom tolerantnošću, bosanski i hercegovački katolici svojevrstan su most prema drugim etničkim i konfesionalnim skupinama na ovom prostoru.

Na kraju, a zbog opasnosti ovog našeg olovnog vremena, neće biti na odmet ponoviti tjeskoban poziv »Glasa Hercegovca« iz 1891. godine na oprez od onih koji »nam u ovo doba očajne borbe (...) svetinje naše oskvrnjuju, a krvlju posvećena prava naša podlom svojom nogom gaze«. ⁷³

⁷³ A. NIKIĆ, *Političko-pastoralno i prosvjetno djelovanje hercegovačkih franjevac*, *Studia Vrhbosnensia* 1, str. 241.

RÉSUMÉ

Dès le partage de l'Empire romain, opéré en 395 par l'empereur Théodose, l'aire géopolitique de l'actuelle République de Bosnie-Herzégovine, multiconfessionnelle et composée de plusieurs nationalités, fait partie de l'Empire d'Occident et est sous la compétence des pontifes romains. Les mêmes régions restent sous la protection de l'Occident après les accords de Charlemagne et du Byzance (812).

La Bosnie médiévale appartient au christianisme occidental avec l'influence dominante du glagolitisme croate. Dans le tournant du XIIe et du XIIIe siècle, il se polarise autour de l'unique diocèse catholique, fondé peu avant 1089, qui comprend tout le territoire de la Bosnie médiévale, et de la dénommée »Eglise des chrétiens bosniaques«, qui, entre le XIIIe et le XVe siècle, réunit les adeptes du mouvement évangélique avec quelque pratiques cathares.

Au XVe siècle, sous la protection de l'envahisseur ottoman, en Bosnie-Herzégovine apparaît l'orthodoxie militante qui s'identifie avec la propagation du serbisme agressif. Les franciscains et quelques prêtres officiant en vieux slave encouragent le peuple croate de rester fidèle à l'Eglise catholique pour surmonter toutes les épreuves.

Formés dans les meilleures universités européennes, les franciscains de Bosnie-Herzégovine organisent l'instruction publique et religieuse dans l'esprit de la restauration catholique. Ils sont les pionniers dans tous les domaines du savoir humain, de la littérature à la pharmacologie et de l'agriculture à la politique.

Le catholicisme bosniaque du XIXe et du XXe siècle s'efforce de combattre ses propres contradictions et recherche les moyens pour un dialogue franc et productif avec ses voisins orthodoxes et musulmans.

